

Köksal, Ülkü, “Cemiyetler Hukuku Açısından Erzurum Kongresi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/10, (Millî Mücadele’den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), ss.259-286. DOI: 10.31765/karen.849330

CEMİYETLER HUKUKU AÇISINDAN ERZURUM KONGRESİ*

Ülkü KÖKSAL**

* Araştırma Makalesi / Research Article

Bu çalışma 23-25 Temmuz 2019 tarihleri arasında Erzurum’da düzenlenen 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu’nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmektedir. / *This article does not require ethical committee permission and/or legal/special permission.*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü,
Trabzon/TÜRKİYE

 ulkukoksal@gmail.com

ORCID : 0000-0003-0796-2491

Anahtar Kelimeler: Cemiyetler Kanunu, Millî Mücadele, Erzurum Kongresi, Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk.

Keywords: Law of Associations, National Struggle, Erzurum Congress, Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk.

Öz: Osmanlı Devleti’nde cemiyetler değişim ve dönüşümün yaşandığı 19. yüzyılda ortaya çıkıp gelişen örgütlenmelerdir. II. Meşrutiyet Dönemi cemiyetler açısından son derece zengin bir ortam sağlamıştır. Cemiyetlerin kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili kanun 16 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre cemiyet kurmak için önceden izin almak gerekmemekle birlikte mahallin en büyük mülki amirine bildirimde bulunmak esastı. Mondros Mütarekesi’nin ardından vatanın kurtuluşu ve milletin istiklâli için Anadolu’da oluşturulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de bu kanun çerçevesinde faaliyet göstermiştir. Bu sayede Millî Mücadele hareketi teşkilatlı bir hale getirilmiştir. İşgalci güçlere karşı konularak halkın huzur ve güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Millî Mücadele Dönemi’nde Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu ahalisi de bölgelerinde Rum ve Ermeni Devleti kurulmasına yönelik çabaları engellemek amacıyla oluşturdukları teşkilatlarla gerek ayrılıkçı azınlıklara gerekse işgal güçlerine karşı direniş göstermiştir. Erzurum Kongresi, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin çabaları sonucunda ve diğer Doğu vilayetleri temsilcilerinin de katılımı ile toplanmıştır. Delegationların belirlenmesi, kongrenin toplanması, alınan kararlar ve ardından gerçekleşen uygulamalar yürürlükteki kanunlara riayet edilerek gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin kuruluşu, Erzurum Kongresi’nin toplanma tarzı, kongre faaliyetleri ve sonrasında yürütülen çalışmalar yürürlükteki Cemiyetler Kanunu’na göre ele alınmıştır.

THE ERZURUM CONGRESS IN TERMS OF COMMUNITY LAW

Abstract: Societies in the Ottoman Empire were organi-

Geliş Tarihi / Received Date: 30.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.12.2020

zations that emerged and developed in the nineteenth century, when change and transformation took place. The Second Constitutional period provided an extremely rich environment for societies. The first law on the establishment and activities of organizations came into force on 16 August 1909. Although the law did not require prior permission to establish a community, it was essential to notify the highest local administrative authority. After the Armistice of Mondros, the countrywide resistance organizations created in Anatolia for the liberation of the homeland and the independence of the nation also operated within the framework of this law. In this way, the National Struggle Movement was organized. An attempt was made to ensure the peace and security of the people by countering the occupying forces. During the period of national struggle, the people of the Eastern Black Sea and Eastern Anatolia also resisted both separatist minorities and the occupation forces with the organizations they created in order to prevent efforts to establish a Greek and Armenian State in their regions. Erzurum Congress was held as a result of the efforts of Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Committee and Erzurum Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Committee and with the participation of the representatives of other eastern provinces. The determination of Delegates, the meeting of the Congress, the decisions taken and the subsequent practices were carried out in accordance with the applicable laws. In this study, the establishment of the Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Committee and Erzurum Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Committee, the conditions of the meeting of the Erzurum Congress, the activities of the Congress and the studies carried out after it were discussed in accordance with the Law of Associations.

¹ Tunaya, 1988, 1: 367. Osmanlı hukukunda dernek kurma konusunda herhangi bir düzenleme yapılmasına rağmen 1880'lerin sonlarından itibaren bazı yasaklamalar getirilmiştir. Bunlardan biri "Hükümet-i seniyyenin ruhsat-ı resmîyesi olmaksızın cemiyet-i edebiye ve hayriye teşkilinin memnu olduğu" ifadesi ile belirtilen yasaktır. Böylece edebiyat ve hayır cemiyetlerinin kuruluşu hükümetin iznine bağlanmıştır. Hatemi, 1987: 83. 1900 yılında Cemiyet-i İlmiyenin faaliyetleri hükümet tarafından kontrol altına alınmış, yapılan soruşturmalar neticesinde Anadolu'nun bazı bölgelerindeki şubelerinin faaliyetlerine son verilmiştir. Hanioglu, 1993: 329.

² Hatemi, 1987: 81-82.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde cemiyetler Tanzimat sürecinde ortaya çıkıp gelişen örgütlenmelerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları ve etkinlik alanları artmasına rağmen II. Meşrutiyet'e kadar bu alanda herhangi bir kanun çıkarılmamıştır. Kanun-ı Esasi'de (1876) cemiyetler ile ilgili bir hükme yer verilmemiştir. Bununla birlikte Kanun-ı Esasi'nin *Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi* başlıklı ikinci kısmında yer alan 13. maddede Osmanlı vatandaşlarının ticari şirketler kurabileceği belirtilmiştir.¹ Cemiyet kurma hakkının kanuni bir dayanağı olmasa da 1909 yılı ortalarına kadar birçok cemiyet İrade-i Seniyye alınarak kurulmuştur. Fakat padişah'tan izin alınması esaslı bütün örgütlenmelerin kullandığı bir yöntem değildir. Cemiyetlerin çoğu herhangi bir kanuna dayanmadan faaliyet göstermiştir.²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde cemiyet faaliyetlerinde canlılık yaşanmıştır. Gerek İstanbul'da gerekse taşrada sayıları oldukça artan cemiyetlerin meşrutiyet kazanması 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile sağlanmıştır. 21 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla anayasaya eklenen 120. madde³ dernek kurma hak ve özgürlüğünü anayasal güvenceye kavuşturmuştur.⁴

³ Kanun-ı Esasi'nin 120. maddesi: "Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartı ile Osmanlılar hakk-ı içtimaai mülkiyetidir. Devlet-i Osmaniye'nin temamiyet-i mülkiyesini ihlal, şekl-i meşrutiyet ve hükümeti tağyir ve Kanun-ı Esasi ahkâmı hilafında hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hadim veya ahlak ve adab-ı umumiyyeye mugayir cemiyetler teşkili memnu olduğu gibi alel ıtlak hafi cemiyetler teşkili de memnudur." şeklindedir. Toprak, 1985: 206; Alkan, 1998: 46; Olgun, 2008: 144.

⁴ Örgütlenme hak ve özgürlüğünü doğrudan ilgilendiren bir başka kanun 9 Haziran 1909 tarihinde resmî nitelik kazanan İçtimaat-ı Umumiye Kanunu'dur. Bu kanun ile Osmanlı vatandaşlarının toplanma hakkı düzenlenmiştir. Alkan, 1998: 46; Olgun, 2008: 298.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar (1938)⁵ cemiyetlerin kanuni dayanağı olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu 19 maddeden oluşmaktadır. Kanunun ilk maddesinde cemiyetin tanımı yapılmıştır. Buna göre; "Cemiyet, eşhas-ı müteaddide tarafından malûmat veya mesailerini suret-i daimede bittevhid mukaseme-i ribihden gayri bir maksatla teşkil edilen heyettir."⁶ Kanun'un 2. maddesine göre bir cemiyetin kurulması için önceden izin alınmayıp kuruluşuna dair bir beyanname ile ekindeki iki adet nizamnamenin yetkililere⁷ bildirilmesi ve karşılığında ilmühaber kâğıdının talep edilmesi yeterli görülmüştür. Bununla birlikte 3. maddede kurulamayacak cemiyetler ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Buna göre kanunun hükümlerine ve genel ahlak kurallarına aykırı, ülkenin güvenliğini ve devletin bütünlüğünü bozmak, hükümet biçimini değiştirmek, Osmanlı milletini oluşturan çeşitli unsurları siyasi olarak bölmek gibi amaçlara dayalı cemiyet kurulmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. 4. madde ise kavmiyet ve cinsiyet esasına göre siyasi cemiyet kurulmasını yasaklamıştır.⁸ 5. madde ile herhangi bir cemiyete üyelik yaşı 20 olarak belirlenmiş, kişinin cinayetle mahkûm ve medeni haklardan mahrum olmaması esası getirilmiştir.⁹ 6. madde gizli cemiyet kurulmasını yasaklamıştır. 7. madde cemiyetlerin idaresini, 8. madde üyelerden alınacak aidatı, diğer gelirlerin nasıl ve ne ölçüde temin edileceğini, 9. madde cemiyetler adına faaliyet yürütme yetkisi verilen

kişilerin bilgilerinin nizamnamede yer alması gerektiğini, 10. madde üyelerin cemiyetten ayrılmalarıyla ilgili durumları düzenleyen hükümleri içermiştir. 11. madde cemiyet toplantılarında silah bulundurulmasının yasak olduğunu, istisna olarak avcılık ve kılıç talimi yapan kulüplerin zabıta bilgisi dâhilinde silah bulundurabileceği esasını getirmiştir. 12. ve 13. maddelerde kanunun çeşitli maddelerine uymayan cemiyetlerin cezalandırılmasına ve uygulamaya ilişkin diğer hükümlere yer verilmiştir. 14. madde kapatılan cemiyetlerin malvarlıkları ile ilgili olarak cemiyetin nizamnamesine göre muamele edilmesini, nizamnamede hüküm yoksa umumî heyetin kararına göre işlem yapılmasını hükme bağlamıştır. 15. maddede kulüplerin de kanunda söz edilen cemiyetlerden olduğu, 16. maddede ise mevcut cemiyetlerin 2 ay içerisinde kanuna göre düzenleme yapmaları gerektiği belirtilmiştir. Kanunun ikinci kısmında yer alan 17. maddede millî menfaate hizmet edecek cemiyetlerin Şûrâ-yı Devlet kararı ile onaylanması hükmüne ve bu tarz cemiyetlerin hibe ve vasiyet yoluyla edinebilecekleri malların kullanımı ile ilgili hususlara yer verilmiştir. 18. madde cemiyet ve kulüplerin zabıta gözetiminde olduğuna, 19. madde ise kanunun Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri tarafından yürütüleceğine dairdir.¹⁰

Cemiyetler Kanunu'nun yürürlükte olduğu süreçte hükümet tarafından siyasi örgütlenmelerin üyelik kapsamını daraltan düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden biri 1912 yılında "Bilumum Memurin

⁵ Cumhuriyet Dönemi'nde 3512 Sayı ve 28 Haziran 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun kabul edilmesi ile 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. *T.C. Resmî Gazete*, 14 Temmuz 1938, Sayı: 3959: s. 10272-10275.

⁶ *Takvim-i Vekayi*, 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909), No: 310: 11.

⁷ Kanuna göre cemiyet merkezi İstanbul'da ise Dâhiliye Nezaretine, taşrada ise mahallin en büyük mülki yetkilisine cemiyetin kuruluşuna dair evraklar teslim edilerek karşılığında ilmühaber belgesi talep edilecekti. *Takvim-i Vekayi*, 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909), No: 310: 12.

⁸ Bu maddede yer alan *cinsiyet* ifadesi "farklı din ve mezhepten olanlar" anlamındadır. Alkan, 1998: 52.

Kanunun müzakereleri sırasında çoğunluğunu gayrimüslim mebusların oluşturduğu bir grup 4. maddeye itiraz etmiştir. Kabul oyu kullananlar arasında hiçbir Hristiyan mebus bulunmamakla birlikte Arap mebuslar da bu maddeye karşı tavrı desteklemiştir. Tunaya, 1988, 1: 370; Olgun, 2008: 313; Arslan, 2010: 60-61.

⁹ Toprak, 1985: 207.

¹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre 1, İctima 1, 14 Temmuz 1325 (27 Temmuz 1909), 559-564; *MMZC*, Devre 1, İctima 1, 26 Temmuz 1325 (8 Ağustos 1909), 230. 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909) tarihinde kabul edilen kanun Osmanlı Devleti resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi*'nin 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) tarihli nüshasında yayımlanmıştır. *Takvim-i Vekayi*, 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909), No: 310: 11-13.

ve Müstahdem'in ile Mualliminin Fırka ve Cemiyat-ı Siyasiyyeye Memnuyyet-i İntisabı Hakkında İrade-i Seniyye" adıyla yayımlanmıştır.¹¹ Böylece memur, işçi ve öğretmenlerin parti ve siyasi derneklere girmesi yasaklanmış, çalışanların ülke çıkarlarını zedelemekten ve tarafsız görev yapacaklarına dair bir "taahhüd senedi" vermesi uygun görülmüştür. Kısa bir süre sonra "Bilumum Memur ve Müstahdem'in Bitarafılık Esasını Muhal Ahvalde Bulunmalarının Men'i Hakkında İrade-i Seniyye" adıyla bir diğer irade yayımlanmıştır. Hükümetin dernekleşme hakkının kullanılmasına sınırlamalar getirmesinin yanı sıra I. Dünya Savaşı koşulları yeni cemiyetler kurulmasını zorlaştırmış, mevcut olanların faaliyetlerini de sekteye uğratmıştır. Mütareke yıllarında yaşanan otorite boşluğu ayrılıkçı örgütlerin yanı sıra Türk ulusçuluğunu savunan cemiyetlere de zemin hazırlamıştır.¹²

1. Mondros Mütarekesi'nden Erzurum Kongresi'ne Kadar Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de Millî Cemiyetler

¹¹ Hanioglu, 1993: 330; Hatemi, 1985: 202.

¹² Alkan, 1998: 56.

¹³ Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1916 yılında başlayan ve yaklaşık iki yıl süren Rus işgali süresince bölgedeki azınlıklar kurdukları çeteler vasıtasıyla Türk-Müslüman ahaliye karşı saldırı ve mezalimde bulunmuştur. Mondros Ateşkes Anlaşması'nın uygulanmasıyla ayrılıkçı Rum ve Ermenilerin faaliyetleri daha da artmıştır. Goloğlu, 1968: 3; Kurat, 1990: 465-467.

¹⁴ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 3-9. Bu süreçte direniş amaçlı ilk teşkilat *Elviye-i Selase* bölgesinde ortaya çıkmıştır. Kasım 1918'de Kars'ta oluşturulan *Millî Meclis* yapılan çeşitli kongrelerin ardından Aralık 1918'de *Millî İslam Şurası* ve Ocak 1919'da *Cenûb-i Garbî Kafkas Muvakkat Hükümeti* adını almıştır. Goloğlu, 1968: 12; Kurat, 1990: 587-588. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk. Gökdemir, 1998. Aynı dönemde Batı bölgelerinde de direniş amaçlı teşkilatlar oluşturulmuştur. 1918 yılının Kasım ayı başlarında İstanbul'da teşkilatlanan Edirneliler *Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini* kurmaya karar vermiştir. Kısa süre içinde Edirne'de faaliyete başlayan bu cemiyetin adı *Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi* olarak değiştirilmiştir. Bıyıklıoğlu, 1992: 123-124. Aralık 1918'de İzmir'de *İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti* kurulmuşsa da gerektiği ölçüde gelişmemiş, yalnızca 1919 yılı Mart'ında bir kongre gerçekleştirebilmiştir. İstan-

bul gazetelerinde cemiyette İttihatçı-İtilafçı çekişmesi olduğu iddia edildiyse de teşkilatın faaliyetlerini aksatan esas unsur Yunan işgalidir. Nitekim İzmir'in işgalinin ardından cemiyetin merkezi İstanbul'a taşınmıştır. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetinin kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çapa, 1991: Öztoprak, 2014.

¹⁵ Cemiyetin kurucuları arasında Bitlis Valisi Harputlu Nedim (Başkan), Diyarbakırlı Eski Vali Süleyman Nazif, Eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı, Diyarbakır Eski Mebusu Pirinççizade Feyzi, Diyarbakırlı Zülfizade Zülfi, Sivas Eski Mebusu Rasim, Vanlı Eski Mebus Münib, Sivaslı Yedek Subay Abdülmuttalib, Diyarbakırlı Yedek Subay Cavid, Erzurum Mebusu Naibzade Hoca Raif, Erzincanlı Sağıroğlu Sabit, Erzincanlı Amucezade Halet ve Erzurumlu Hukuk Müderrisi Celaleddin Arif Bey/Efendiler yer almıştır. Dursunoğlu, 1946: 17-18; Kırzioğlu, 1993, II: 12. Diyarbakırlı Süleyman Nazif Bey "Vilayât-ı Şarkiye'nin Müdafaa-i Hukuku" için teşkil edilen cemiyetin Avrupa'ya heyetler göndermek amacıyla ihtiyaç duyduğu maddi desteğin bir kısmını Diyarbakır Müftüsü'nden talep etmiştir. Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafla duruma dair bilgi vermiştir. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), 606/52, 17 Kânûn-ı Evvel 1334 (17 Aralık 1918). VŞMHMC İstanbul'da *Hadisat* ve *Le Pays* adlı gazeteleri çıkarmış, Kürdistan

Ocak 1919'da İstanbul'da *Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyetini* teşkil edip Rize ve Of'ta şubeler açmıştır.¹⁶

I. Dünya Savaşı sonrasında 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan ve galip devletlerin katıldığı Paris Barış Konferansı Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetlerinin artmasında etkili olmuştur. Bu konferansa Karadeniz Bölgesi'nin ayrılıkçı Rumlarından oluşan bir heyet de katılmıştır. Konferansta Trabzon vilayetinin bir kısmını da kapsayan *Ermeni Devleti*¹⁷ kurulması gündeme gelmiştir. Ayrıca sınırları Zonguldak'tan Batum'a uzanan ve içinde Sivas, Kastamonu, Yozgat, Amasya, Tokat gibi bölgelerin de dâhil olduğu bir *Pontus Devleti* kurulmasına dair faaliyetler de paralel şekilde yürütülmüştür.¹⁸

Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği günlerde, Ermeni ve Rum tehlikesi karşısında "Trabzon vilayetinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını korumak, ilmi belgelerle gereken savunmaları yapmak ve millî hakları koruyacak vasıtaların teminine çalışmak" amacıyla Şubat 1919'da Trabzon vilayet merkezinde *Trabzon Muhafaza-i Hu-*

kuk-ı Milliye Cemiyeti (TMHMC) kurulmuştur.¹⁹ Cemiyetin kuruluşunda Giresun Müdafaa-i Memleket Komitesinin çabaları etkilidir. Doğu Karadeniz'de savunma amaçlı teşkilat oluşturulması için faaliyet içerisinde olan Giresunluların girişimleri neticesinde TMHMC müessisleri²⁰ ilk olarak 9 Şubat 1919 tarihinde Murathanzade Ziya Bey'in evinde toplanmıştır. Ardından 10 Şubat akşamı Temelzade Şevki Efendi'nin evinde daha geniş katılımlı bir başka toplantı yapılarak 11 kişilik heyet-i merkeziye ve 9 kişilik merkez şube heyet-i idaresi belirlenmiştir. 11 Şubat günü kalemle alınan nizamname 12 Şubat'ta Eyüzbade Ömer Fevzi Bey, Kazazzade Hüseyin Efendi ve Hacı Alihafızade Mehmed Salih Bey'in imzalarıyla Trabzon Valiliğine teslim edilmiştir. Cemiyetin kuruluşuna dair evraklar Vali Süleyman Necmi Bey tarafından 13 Şubat 1919 tarihinde onaylanmıştır.²¹ Cemiyetin merkez kurulu Barutçuzade Hacı Ahmed, Eyüzbade İzzet, Eyüzbade Ömer Fevzi, Abanoszade Hüseyin, Murathanzade Ziya, Nemlizade Sabri, Hatipzade Emin, Kazazzade Hüseyin, Hacı Ali Hafızade Mehmet Salih, Mollabekirzade Mehmed Ali ve Müftüzade Mehmed;

Teali Cemiyetinin ayrılıkçı faaliyetlerine karşı mücadele etmiştir. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin faaliyetleri ise bölge ahalisinin beklentilerini karşılayacak düzeyde olamamıştır. Goloğlu, 1968: 14.

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 5. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yan kuruluşu olarak değerlendirilen Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Tanzimat süreci ile başlatılan merkezîyetçiliğe ve İttihatçılara karşıydı. Cemiyet saltanata bağlılığı ve yönetiminde adem-i merkezîyetçi yapıyı savunmaktaydı. Tunaya, 1988, 2: 359; Özel, 1991: 57-58.

¹⁷ Kurulması istenen bu devletin sınırları içerisinde, Trabzon'un da dâhil olduğu 7 Doğu vilayeti (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum) ile Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket (Dörtöyol), Mersin, İskenderun Limanı ve Adana yer almıştır. Kırzioğlu, 1993, I: 4. Osmanlı Devleti, resmî ve bilimsel istatistikî bilgileri içeren bir muhtıra hazırlayarak Paris Konferansı'na göndermiş ve Ermeni taleplerinin yanlış temellere dayandığını izah etmeye çalışarak uluslararası tarafsız heyetlerin bölgede inceleme yapmasını önermiştir. Bu konu ile ilgili bir çalışma için bk. Okur, 2014: 1-9.

¹⁸ Bu süreçte merkezi İstanbul'da bulunan Pontus Cemiyeti Karadeniz kıyılarında da teşkilatlanmıştır. Avrupa ülkelerinde de Pontusçu faaliyetler artmaya başlamıştır. Goloğlu, 1968: 15; Çapa, 1998: 9-10.

¹⁹ Cemiyetin kuruluş tarihi pek çok çalışmada 12 Şubat 1919 olarak verilmişse de İstanbul'da yayımlanan *İstiklâl* gazetesinin Trabzon'daki *İstikbâl* gazetesinden alıntı yaparak verdiği kuruluş haberinde ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Murathanzade Ziya Bey'in İstanbul'da yayımlanan *İkdam* gazetesine gönderdiği bir açıklamasında yer alan ifadesinde 10 Şubat 1919'da kurulduğu bilgisi yer almaktadır. *İstiklâl*, 4 Mart 1335 (1919), No: 72; *İkdam*, 11 Haziran 1335 (1919), No: 8024; Özel, 1991: 62.

²⁰ TMHMC'nin kurucuları arasında Barutçuzade Ahmet Efendi, Barutçuzade Faik Bey, Hafız Mehmed Bey, Eyüzbade İzzet Bey, Eyüzbade Ömer Fevzi Bey, Abanoszade Hüseyin Efendi, Murathanzade Ziya Bey, Nemlizade Sabri Bey, Nemlizade Şevki Bey, Çulhazade Kadri Bey, Hatipzade Emin Bey, Hacı Alihafızade Mehmed Salih Bey, Kazazzade Hüseyin Efendi, Mollabekirzade Mehmed Ali Bey, Müftüzade Hacı Mehmed Bey, Subaşızade Münir Bey, Zehirzade Zühtü Efendi, Hocazade İbrahim Cudi Efendi, Kulaksızade İbrahim Bey ve Ustazade Nazmi Bey yer almıştır. Goloğlu, 1968: 18-19.

²¹ Barutçu, 2001: 77-82; Usta- Çulfaz, 2019: s. 447-449. 14 Şubat 1919 tarihi itibarıyla cemiyetin mülhakkatta da şubeleri bulunuyordu. *Mütevakkıt*, 17 Şubat 1335 (1919), No: 25 (475). Cemiyetin kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili çalışmalar için bk. Öztoprak, 1988: 335-350; Çapa, 1998.

yönetim kurulu ise Hafız Mehmed, Barutçuzade Faik, Çulhazade Kadri, Nemlizade Şevki, Subaşızade Münir, Zehirzade Zühdü, Hocazade İbrahim Cudi, Kulaksızade İbrahim, Ustazade Nazmi Bey ve Efendilerden oluşturulmuştur.²² Kuruluş haberi İstikbâl gazetesinin 15 Şubat 1919 tarihli nüshasında yayımlanan cemiyetin ilk kongresi 23 Şubat 1919 tarihinde, Uzunsokak'taki Nemlizade Konağı'nda toplanmıştır. Kongre Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi²³ başkanlığında, bütün ilçe delegelerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Toplantıda başkanlığa Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi seçilerek yayın organı olma faaliyetini İstikbâl gazetesi üstlenmiştir. Cemiyetin ilk kongresinde alınan kararlar arasında; nizamnamedeki amaca uygun olarak Türkiye lehinde ve bölgenin hakları konusunda propaganda yapmak üzere tanınmış kişilerden oluşturulacak bir heyetin Avrupa'ya gönderilmesi ve bu heyetin belirlenmesi için cemiyet tarafından 5 kişinin seçilerek İstanbul'a gönderilmesi yer al-

mıştır.²⁴ Kongre sonrasında teşkilatlanmanın genişletilmesine ve halkın cemiyete destek olmasına dair faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla Rize, Giresun, Of, Sürmene ve Ordu şubeleri oluşturulmuştur.²⁵

TMHMC yönetimi nizamname hükümleri çerçevesinde Erzurumluların teşkilatlanması yönünde de faaliyetlerde bulunmuştur.²⁶ 26 Şubat 1919 tarihinde Ermenilerin Trabzon'u da içeren bir Ermenistan talep ettikleri haberi duyulunca bu yöndeki faaliyetler daha da artmıştır.²⁷ Erzurumlular bölgedeki Türk-Müslüman unsurun haklarını duyurmak ve bölgelerinin, kurulması planlanan Ermeni Devleti içerisinde yer almaması uğrunda mücadele etmek amacıyla İstanbul'da kurulan VŞMHMC'nin Erzurum Şubesini²⁸ oluşturmak üzere çeşitli toplantılar gerçekleştirmiştir.²⁹ Cemiyetin müessesileri 1 Mart 1335 (1919) tarihinde Belediye Reisi Zakir Bey başkanlığında toplanarak şubenin kuruluşu için hazırlıkları tamamlamıştır. Hazırlanan nizamname 2

²² Goloğlu, 1968: 19; Özel, 1991: 64; Çapa, 1998: 10-11.

²³ Cemiyetin kuruluşu ile ilgili bilgiler içeren çalışmalarda toplantıya başkanlık eden kişinin Müftü İmadeddin Efendi olduğu yer almaktadır. Goloğlu, 1968: 18; Özel, 1991: 64; Çapa, 1998: 11. Ancak Mahmud İmadeddin Efendi 17 Ekim 1908 tarihinde Trabzon mebusu olarak Meclis-i Mebusana seçilmiş, bu görevini sürdürürken 27 Aralık 1910 tarihinde vefat etmiştir. Güneş, 1997: 578. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kurucularından biri olan ve cemiyetin ilk kongresine başkanlık eden kişi dönemin Trabzon Müftüsü Ahmed Mahir Efendi'dir. Barutçu, 2001: 78; *Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları*, 2008; 62.

²⁴ Bu heyete Hatıpzade Emin Efendi, Eyüpzade Ömer Fevzi Bey, Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey, Rize delegesi Mustafa Efendi ve Ordu delegesi İsmail Bey seçilmiştir. Kongrede İstanbul'a gönderilecek heyetin masrafları için para toplanması da kararlaştırılmıştır. Cemiyet yönetimi ayrıca Avrupa'ya gönderilmesi düşünülen heyet için Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Özel, 1991; 64-65. 26 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'da yapılan Saltanat Şurasına TMHMC üyelerinden Avukat Ömer Fevzi Bey ve VŞMHMC adına Süleyman Nazif Bey katılmıştır. Toplantıda konuşan Ömer Fevzi Bey millî bir meclis teşkilinden bahsetmiş; Süleyman Nazif Bey de Doğu vilayetlerinin durumu hakkında konuşarak bölgede Hristiyan sayısının az olduğunu, gerekirse Avrupa'dan bir heyetin inceleme yapabileceğini dile getirmiştir. Goloğlu, 1968: 45-46.

²⁵ Goloğlu, 1968: 18-20. Kısa sürede mülhakatın tamamında şubeleri açılan cemiyetin 22 Ağustos 1919 tarihi itibarıyla Trabzon Merkez Şubesinin yanı sıra Giresun, Tirebolu, Vakfıkebir, Akçaabat, Maçka, Atina (Pazar) ve Of şubeleri faaldir. Gümüşhane livası ve Şiran kazasında da 28 Ağustos 1919 tarihi itibarıyla Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin birer şubesi bulunmaktadır. BOA, Dâhiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.), 20/3.

²⁶ Goloğlu, 1968: 20-21.

²⁷ Mondros Ateşkes Anlaşması'nın hemen ardından Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak bir teşkilat kurmak isteyen Süleyman Necati Bey'in (Albayrak gazetesi sahibi) de aralarında yer aldığı İttihatçıların bu girişimi başarısız olmuştur. Bunun üzerine gizli bir cemiyet şeklinde teşkilatlanmaya karar veren Süleyman Necati Bey ve arkadaşları *İstihlas-ı Vatan Cemiyeti* adıyla kurdukları teşkilat vasıtasıyla Doğu Anadolu'da Ermeni Devleti kurulmasını önlemeyi ve işgale zemin oluşturacak gelişmelere engel olmayı hedeflemişlerdir. Bu gizli teşkilat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulunca ortadan kalkmış ve mücadele yeni cemiyetin çatısı altında sürdürülmüştür. Dursunoğlu, 1946: 27, 58-60; Selvi, 2000: 38-46, 60-61.

²⁸ VŞMHMC'nin 2 Aralık 1918 tarihli 10 maddelik nizamnamesinin 3. maddesinde cemiyetin merkezinin İstanbul olduğu, "vilayât-ı mezkurenin" her kasabasında şubelerinin açılacağı belirtilmiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 5-6.

²⁹ Dursunoğlu, 1946: 27-31. Cemiyetin kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili bir çalışma için bk. Şen, 2000: 537-559.

Mart günü bir dilekçe ile vilayete teslim edilmiştir. Valiliğin yaptığı inceleme 10 Mart 1919 tarihinde karara³⁰ bağlanmıştır.³¹ Merkezi İstanbul'da bulunan VŞMHMC'nin Erzurum Şubesinin ilk toplantısı resmî işlemlerin bitimi beklenmeden 6 Mart günü gerçekleştirilmiştir. Cemiyetin merkezi olan Esad Paşa Mahallesi'ndeki Asar-ı Terakki Mektebi'nde yapılan bu toplantı ile yönetim kurulu oluşturularak başkanlığa Hakkızade Hacı Fehim Efendi, muhasipliğe Süleyman Bey, kâtipliğe Dursunbeyzade Cevat Bey getirilmiştir.³² Fakat birkaç gün sonra yönetim kurulu üyelerinden ikisi çeşitli gerekçelerle ayrıldığı için nizamnameye göre kurula yeni iki üye seçilmiştir.³³ 9 Mart 1919 tarihinde nizamnamenin 2. maddesine göre hazırlanan ve bölgenin bir Türk yurdu olduğu, Ermeni nüfusunun %10'u geçmediği ve Ermenilerin göçleri sırasında yaptığı kötülüklerin dile getirildiği beyanname bütün Doğu vilayetlerine gönderilmiştir.³⁴ Faaliyetlerin hız kazanması amacıyla 2 Nisan 1919 tarihinde gerçekleştirilen bir toplantı ile yönetim kurulu yenilenmiştir. Yeni kurulda Başkan Hoca Raif Efendi, Kâtip Dursunbeyzade Cevat, Muhasebeci Emekli Binbaşı Süleyman Efendi, üyeler Emekli Binbaşı Kazım, Albayrak gazetesi sahibi Necati, Avukat Hüseyin Avni, Hacı Recebzade Hacı Hafız, Kırbaş Fevzi, Eski Evrak Müdürü Maksud, Namıkefendizade Ahmed,

Avukat Mesud ve Baytar Nedim Bey gibi önemli ve etkili kişiler seçilerek genç ve enerjik bir kurul oluşturulmuştur. Bölgedeki memurlar idare heyetine giremeseler de cemiyete dışardan destekte bulunmuştur. Cemiyetin düşüncelerini yaymak görevini de Albayrak gazetesi üstlenmiştir.³⁵

VŞMHMC Erzurum Şubesi 1919 yılı Mayıs ayı ortalarında nizamnamesini yenilemiştir.³⁶ Buna göre daha aktif hareket edilmesi planlanarak Erzurum vilayetinin Türk ve Müslüman olduğunu ispat etmek için belge ve bilgi toplanması amacıyla heyet-i amilenin üçte iki çoğunluğunun oyuyla 50 kişilik heyet-i faale oluşturulması, bu kapsamda Erzurum'un 4 bölgeye ayrılması kararlaştırılmıştır. Karara göre her kaza ve livada şubeler açılacak, her nahiyede de kazalara bağlı olarak 7 kişilik heyet-i amile oluşturulacaktı. Her liva ve kaza heyet-i amilesinden ikişer kişi Erzurum'daki kongreye katılacaktı. Yönetimin görevleri arasında bütün Doğu vilayetlerinin bir fikir halinde hareket etmesi yönünde çalışmak ve orduyu mutlaka bu faaliyetlere dâhil etmek yer almıştır. Erzurumluların gerçekleştirdiği iki toplantı sonrasında öncelikle Erzurum vilayet kongresinin, ardından bütün Doğu vilayetleri kongresinin toplanması gerektiği kararına varılmıştır.³⁷

Erzurumlular Doğu Anadolu için mücadele çabalarını sürdürürken TMHMC yönetimi

³⁰ VŞMHMC Erzurum şubesinin kuruluşuna dair valilik onayı 10 Mart 1919 tarihli. Erzurum Valisi Münir Bey Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 10 Mart 1335 (1919) tarihli telgrafla VŞMHMC'nin Erzurum'da bir şubesinin oluşturulması amacıyla yapılan müracaatın Cemiyetler Kanunu'na uygun bulunarak kuruluşuna müsaade edildiğini bildirmiştir. BOA, DH. ŞFR, 619/107.

³¹ Dursunoğlu, 1946: 33-34. Erzurum Valiliğinin 10 Mart 1335 (1919) tarih ve 49 sayılı ilmühaberinde yer aldığına göre; cemiyetin 11 kişilik idare heyeti Vilayet Meclis-i İdare üyelerinden Hacıismailefendizade Tefik, Hakkızade Hacı Fehim Efendi, Vilayet Müftüsü Solakzade Mehmed Sadık Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Gümrük Mütevellisi Cazim Bey, Avukat Gençazade Hüseyin Avni Bey, Namıkefendizade Ahmed Efendi, Emekli Binbaşı Haydar Bey, Kobalzade Ahmed Bey ve Dursunbeyzade Cevat Bey'den oluşuyordu. Kırzioğlu, 1993, I: 12-13.

³² Dursunoğlu, 1946: 33-34. VŞMHMC Erzurum Şubesinin 9 Mart 1335 (1919) tarihli dâhili nizamnamesi

16 maddedir. Nizamname metni için bk. Dursunoğlu, 1946: 145-146; Baykal, 1969: 31-31; Kırzioğlu, 1993, I: 8-9.

³³ Yönetim kurulunda yer alan Hacı İsmail Efendizade Tefik Bey rahatsızlığı dolayısıyla; Kobalzade Ahmed Bey ise köyüne döneceği için istifa etmiştir. Bunun üzerine nizamnamenin 3. maddesine göre yönetim kurulu kararı ile yerlerine Eski Mebus Hoca Raif Efendi ve Yavuluzade Şükrü Efendi seçilmiştir. Goloğlu, 1968: 21-22; Kırzioğlu, 1993, I: 14.

³⁴ Dursunoğlu, 1946: 34-40; Baykal, 1969: 1-2; Kırzioğlu, 1993, I: 10-11.

³⁵ Kırzioğlu, 1993, I: 17.

³⁶ Fahrettin Kırzioğlu cemiyetin nizamnamesinin sonunda tarih kaydı olmamasına rağmen genel merkezden gönderilen 1 Şubat 1335 (1919) tarihli tamime uygun olarak 15 Mayıs 1919 tarihinden hemen sonra düzenlenmiş olabileceğini belirtmektedir. Kırzioğlu, 1993, I: 21, 28-30.

³⁷ Dursunoğlu, 1946: 49-52.

de Doğu Karadeniz'deki durumu dikkatle takip etmiş, Rum çetelerine karşı tedbirler almak adına bölgedeki ordu birlikleri ile birlikte hareket etmiştir. Diğer yandan bölgenin haklı davasını iletmek üzere İstanbul'a gönderilecek heyetin masrafları için halktan toplanan miktar 30 bin liraya ulaşmıştır. Trabzon Metropoliti Hrisantos'un 2 Mayıs 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'na sunduğu *bölgede bir Rum Devleti kurulmasına dair muhtıra* vilayette heyecana yol açmıştır. Bu süreçte İstanbul'da alınan önemli bir karar ise bölge ahalisini olduğu kadar tüm Anadolu'yu ve Türk milletini ilgilendirecek gelişmelere yol açacaktır. Nitekim Samsun bölgesinde Rumların taşkınlıkları Müslümanların Rumlara kötü muamele ettiği şeklinde nakledilip işgal kuvvetleri yetkililerine ulaştırılmıştı. İşgal kuvvetlerinin konu ile ilgili İstanbul hükûmetine nota vermesi hükûmetin asayişini sağlamak amacıyla Mustafa Kemal Paşa'yı 9. Ordu Müfettişi olarak bölgeye göndermesi ile sonuçlanmıştır.³⁸

İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan işgaline uğraması tüm ülkede olduğu gibi Karadeniz Bölgesi ve Doğu Anadolu'da da heyecan ve galeyana neden olmuştur. İşgal dolayısıyla Erzurum'da ve Trabzon vilayetinde protesto mitingleri düzenlenmiştir.³⁹ TMHMC yönetimi tarafından 22 Mayıs'ta İtilaf Devletlerinin Türkiye Fevkalade Komiseri Amiral Calthorpe'a çekilen telgrafla İzmir'in işgalinin haksızlığı dile getirilerek adalet beklendiği, Wilson Prensiplerine aykırı faaliyetlere karşı İtilaf Devletleri nez-

dinde girişimlerde bulunulması istenmiştir.⁴⁰ 28 Mayıs 1919 tarihinde ikinci bir kongre düzenleyen cemiyet yönetimi nizamnamenin ikinci maddesinde yer alan *bütün tesirli teşebbüsler* ibaresinden yola çıkarak silahlı savunmanın da gerekliliğine karar vermiştir. Karara varılan konulardan bir diğeri de Trabzon gibi bir sahil vilayetinin tek başına Pontus ve Ermenistan meselesini çözemeyeceğine yöneliktir. Bu amaçla en kısa sürede Doğu vilayetlerinin Erzurum'da bir kongre düzenlemesi ve bu kongreye Trabzonluların da katılması kararlaştırılmıştır.⁴¹

2. Erzurum Kongresi için Yapılan Hazırlıklar

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da başladığı çalışmalarını sırasında 9. Ordu Müfettişliği yetki alanında yer alan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin çalışmalarını da yakından takip etmiş, bu amaçla bölgedeki komutanlardan bilgi almaya başlamıştır. Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile irtibata geçen Mustafa Kemal Paşa 21 Mayıs 1919'da 15. Kolordu Komutanlığına gönderdiği şifrede birlikte çalışmanın gerekliliğini ve bir an önce Erzurum'a gitmek istediğini bildirmiştir.⁴² 23 Mayıs'ta gönderdiği bir başka şifre telgrafla İzmir'in işgalinin protesto edilmesini istemiştir.⁴³ Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Mayıs tarihinde İtilaf güçlerinin Doğu kıyılarına da asker çıkarma ihtimalinden bahsettiği telgrafının Erzurum'a ulaştığı sırada askerî⁴⁴ hazırlıkların gerekliliği konuşulmaktadır. Bölgede Kazım Karabekir

³⁸ Goloğlu, 1968: 32-38.

³⁹ Dursunoğlu, 1946: 63; Goloğlu, 1968: 40; Özel, 1991: 70-71.

⁴⁰ Özel, 1991: 72.

⁴¹ Çapa, 1998: 12. Merkez teşkilatı bu amaçla İskele Kâhyası Yahya ile anlaşmıştır. Bütün kayıkçı ve motorcular silahlandırılmış, kazalarda da ağalar hazır duruma getirilmiştir. Rum çetelerinin en faal olduğu bölge olan Giresun'da bulunan Topal Osman Ağa da Millî Mücadele'ye katılmıştır. Goloğlu, 1968: 23-24. Trabzon ve Giresun'da Millî Mücadele'ye destek olan İskele Kâhyası Yahya ve Topal Osman Ağa'nın faaliyetleri ile ilgili çalışmalar için bk. Üçüncü, 2015; Topallı, 2017.

⁴² Karabekir, 1969: 32; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 23.

⁴³ Karabekir, 1969: 33-34.

⁴⁴ Dâhiliye Nezareti tarafından 31 Mayıs 1919 tarihinde bölgedeki vilayetlere gönderilen bir şifrede Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolündeki 9. Ordu Müfettişliğinin yalnızca askerî değil sivil yetkilerinin de bulunduğu belirtilerek müfettişlik mıntikasındaki silah ve cephanenin toplattırılması, çeşitli bölgelerde oluşturulan şuraların asker toplayıp silah dağıttığı ve ordunun da bunlara destek olduğu iddialarının araştırılıp bu tarz faaliyetlerin engellenmesinin de müfettişliğin görevlerinden biri olduğu ve vereceği bütün talimatların yerine getirilmesi gerektiği tebliğ edilmiştir. Baykal, 1969: 4. Diğer yandan VŞMHMC Merkezinden Erzurum Şubesine 24 Mayıs 1919 tarihinde

Paşa komutasındaki 15. Kolordu tedbirler almış, VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi de olağanüstü toplantı kararı alarak 30 Mayıs 1919 tarihinde Trabzon'a bir telgraf çekmiştir. Telgrafta iki bölgenin Türk vatanı için önemine vurgu yapılarak İstanbul Merkezinin izni dâhilinde TMHMC temsilcilerinin 5 vilayete birlikte Erzurum'da veya başka bir vilayette yapılacak kongreye katılması yönünde teklifte bulunulmuştur. Bu telgraf Trabzon'a ulaştığında cemiyetin kaza delegeleri gelişen olaylara dair merkezde bir toplantı halinde bulunuyordu. Trabzonlular başlangıçtan beri bu yönde çaba sarf etmişti. Gelişmeler üzerine Doğu vilayetlerinin hemen toplantıya çağırılması, toplantının Erzurum'da yapılması, Trabzon vilayetinin de her şubeden en az bir delege göndererek katılması kararı aynı gün Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Elâzığ'a bildirilmiştir. Erzurum Şubesi yönetimi de aynı gün Trabzon'a bir cevap göndermiş ve genel kongre için gereken esasların hazırlanmaya başlandığını, diğer vilayetlerin cevabına göre toplantının gününe dair bilgi verileceğini belirtmiştir.⁴⁵

gönderilen bir telgrafta bölgede işgal tehlikesini ortaya çıkaracak faaliyetlerden sakınılması ve hükümetin istek ve emirlerini yerine getiren Mustafa Kemal Paşa'nın görevinde kendisine destek olunmasının gerekli olduğu bildirilmiştir. Erzurum Şubesi yönetimi de bu telgrafın içeriğini bütün kaza şubelerine ilemiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 69.

⁴⁵ Goloğlu, 1968: 52-54; Karabekir, 1969: 40-41; Kırzioğlu, 1993, I: 56-57.

⁴⁶ İzmir'in ardından Aydın, Manisa ve Balıkesir'in işgali karşısında hassasiyetini dile getiren ve durumu protesto eden cemiyet yönetimi 3 Haziran 1335 (1919) tarihinde Sadarete; İngiltere, Amerika, İtalya, Fransa temsilciliklerine ve Hadisat gazetesine birer telgraf göndererek işgallerin haksızlığına dikkat çekmiştir. Diğer yandan Paris Barış Konferansı'na katılan delegelerin bölgedeki Türk-Müslüman unsurun haklılığını savunmalarını -Ermenilere muhtariyet verilmesi veya herhangi bir devletin mandasına girmek de dâhil- hiçbir şekilde taviz verilmemesi gerektiğini Sadareten talep etmiştir. Cemiyet yönetimi bu yönde gönderdiği telgraflarla ilgili olarak 7 Haziran'da Vilayet-i Sitte ve Trabzon Belediye Reisliklerine de bilgi vermiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 60-66. TMHMC yönetimi de 7 Haziran'da Padişah'a, 8 Haziran'da Sadarete birer telgraf göndererek Paris Barış Konferansı'nda bağımsızlık dışında hiçbir kararın kabul edilmemesini, milletin bu

İstanbul hükümetinin Paris Barış Konferansı'na davet edildiği, İzmir'in ve diğer Batı Anadolu Bölgelerinin işgale uğradığı dönemde durumun hassasiyetine dair düşüncelerini telgrafta ilgili mercilere iletmiş⁴⁶ VŞMHMC Erzurum Şubesi 17-21 Haziran 1919 tarihleri arasında 21 delegenin katılımıyla vilayet kongresini⁴⁷ düzenlemiştir. İki raporun okunduğu kongrede Wilson İlkeleri kapsamında Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluk oluşturmadığı, Türkleri bölgeden atmak istedikleri, bunun da barış ilkelerine aykırı olduğu belirtilerek Türk-Kürt ayrımı yapılarak bölgede karışıklık çıkarılmasının amaçlandığı, Wilson İlkeleri'ne rağmen İtilaf güçlerinin Ermeni hâkimiyetini sağlamak istediği vurgulanarak Avrupa'dan bir heyetin⁴⁸ bölgede inceleme yapması önerilmiştir. İşgal tehlikesi altındaki diğer vilayetlerle birlik halinde mücadele etmenin gerekliliğine karar verilerek bu vilayetlere başvurulup Erzurum'da umumi bir kongre toplanması için genel kuruldan izin alınmıştır.⁴⁹

Doğu vilayetleri adına Erzurum'da düzenlenmesi kararlaştırılan kongre hazırlıkları

konudaki kesin kararının önemle anlatılmasını ve çoğunluğun hukukunun feda edilemeyeceğinin dünyaya ilanını talep etmiştir. Çapa, 1998: 15.

⁴⁷ Erzurum Vilayet Kongresi ile ilgili bir çalışma için bk. Çiçek, 1991: 513-537.

⁴⁸ 1919 yazında bölgedeki durumu incelemek ve senatolarına sunulmak üzere rapor hazırlamak amacıyla 15 kişilik bir Amerikan heyeti bölgeye ulaşmıştır. Asker-sivil karışık olan bu heyetin başında General James Harbord bulunuyordu. Kazım Karabekir Paşa ile görüşen heyet VŞMHMC Erzurum Şubesi yöneticileriyle de görüşmüştür. Dursunoğlu, 1946: 83-84.

⁴⁹ Toplantıda silahlı teşkilat oluşturulması kararı da alınmıştır. Diğer vilayetlerle irtibata geçmek ve gerektiğinde silahlı mücadeleye başvurmak gibi konular özellikle yaşlı üyeler tarafından tereddütle karşılanmıştır. Nitekim bu konular cemiyetin İstanbul hükümeti ile açıktan açığa mücadelesi anlamına geldiği gibi İtilaf Devletlerinin ateşkesin 24. maddesini bahane göstererek bölgeyi işgallerine zemin oluşturabilecek nitelikteydi. Üyelerin bu konularda mutabakata varması uzun tartışmalar sonrasında kısmen sağlanmış, özellikle genç yönetici üyelerin çabaları ile genel kongre kararı alınabilmiştir. Kongrede bölgenin ekonomik sorunlarını çözmek için kooperatifler kurulması önerilmiş, ayrıca aksayan eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi amacıyla bir de öğretmen okulu açılması kararlaştırılmıştır. Dursunoğlu, 1946: 52-69.

VŞMHMC Erzurum Şubesinin vilayet ve kazalara gönderdiği ve delege seçimlerinin yapılması yönündeki talebini içeren yazışmalarla başlatılmıştır. Delege belirlenmesi işlemleri yürürlükteki kanuni mevzuata uygun olarak sürdürülmüştür. VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi vilayet ve kazalarla sürekli irtibat halinde olmuş ve gönderilen telgraflara her vilayetten cevap verilmesini talep etmiştir. Erzurum Şubesinin bu çağrısına ilk cevap veren bölgelerden biri Harput kazasıdır. 3 Haziran 1919 tarihinde Harput Belediye Reisi Mehmed Bey tarafından gönderilen cevapta iki temsilci belirlendiği ifade edilerek kongre mahallinin bildirilmesi talep edilmiştir. Aynı gün Elazığ Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi ve aynı zamanda Türk Ocağı Reisi Doktor Nazmi Bey de kongreye katılmak için hazır olduklarını bildirmiştir. Arapkir ahalisi ise Ahmed Hilmi Efendi imzasıyla gönderdikleri telgrafla cemiyetle birlikte hareket edeceklerini iletmişlerdir. VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi henüz hiçbir cevap vermeyen bölgelerle yeniden irtibata geçmiştir. Van, Bitlis, Diyarbakır ve Sivas Belediye Reislikleri ile bu vilayetlerin Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri cevap beklenen yerlerdendir. 7 Haziran 1919 tarihinde bu kez Diyarbakır ve Mardin eşrafından 8 kişiye ayrı ayrı telgraflarla müracaat edilerek gerek belediyeden gerekse cemiyet şubelerinden henüz cevap gönderilmediği belirtilip kongreye temsilci olarak katılmaları teklif edilmiştir. Sivas Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Müftü Abdür-rauf Efendi 12 Haziran 1919 tarihinde delege seçiminin henüz tamamlanmadığını bildirip kongre tarihi hakkında bilgi istemiştir. Aynı gün Diyarbakır'dan Cemilpaşazade Kasım Bey tarafından gönderilen yazıda ise kongreye davet edilmelerine dair tekliften memnuniyet duydukları ve her türlü yardıma hazır oldukları ifade edilmiştir. Bununla birlikte

17 Haziran 1335 (1919) tarihinde gerçekleştirilen Erzurum Vilayet Kongresi Raporu ve karar örneği için bk. Dursunoğlu, 1946: 151-157; Kırzioğlu, 1993, I: 85-102. Kongre heyeti 23 Haziran 1335 (1919) tarihinde Paris Barış Konferansı'nda murahhas olarak yer alan Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla Erzurum'un Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına

telgrafta delege seçimi konusunda herhangi bir ifadeye yer verilmemiştir. Bitlis ve Van vilayetlerinde ise 14 Haziran 1919 tarihi itibarıyla delegeler belirlenmiştir.⁵⁰

TMHMC Reisi Sabri Bey imzasıyla 14 Haziran 1919 tarihinde Erzurum'a gönderilen bir telgrafla düzenlenecek kongre ile ilgili bilgi istenmiştir. Bunun üzerine kongre tarihini belirleyen VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi, Süleyman Necati Bey imzasıyla 15 Haziran 1335 (1919) tarihinde vilayetlere ve müstakil sancak Erzincan'a kongrenin 10 Temmuz günü toplanacağını bildiren bir telgraf göndermiş ve murahhasların belirlenmesini talep etmiştir. Karar Doğu vilayetleri ve Trabzon dışında İstanbul Merkezine de iletilmiştir. Bu tarihten itibaren temsilcilerin belirlenmesi için Trabzon vilayetindeki bütün şubeler hazırlıklara başlamıştır.⁵¹

Erzurum Şubesi yönetimi TMHMC ile anlaştıktan ve diğer şubelere durumu telgrafla bildirdikten sonra 3 Haziran 1919 tarihinde İstanbul Merkezine de bir telgraf göndererek kongre ile ilgili görüşlerini bildirmelerini talep etmiştir. VŞMHMC Merkezinden 17 Haziran 1919 günü gönderilen cevapta Erzurum Şubesi Reisi Hoca Raif Efendi'nin merkez şube adına oy kullanabileceği bildirilmiştir. VŞMHMC Merkezi Reisi Ahmed Nedim imzasıyla 21 Haziran 1919 tarihinde Erzurum'a gönderilen bir başka telgrafla kongrede görüşülmesi istenen hususlara yer verilmiştir. Telgrafta yer alan hususlardan biri bölgenin hukukunun meşru yollarla savunulması, kanuna aykırı veya asayiş bozan teşebbüslerden uzak durulmasının talep edilmesidir.⁵²

Kongre hazırlıkları sırasında delege seçimlerine dair bilgiler VŞMHMC Erzurum Şubesine ulaşmaya devam etmekteydi. Diyarbakır Muhafaza-i Vatan Heyeti Reisi Müftü

dair herhangi bir düşüncenin veya projenin hak ve adaleti çiğneyeceğini ve kabul edilmeyeceğini, bölgenin çok az bir nüfusa sahip Ermenilere terk edilemeyeceğini belirtmiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 106.

⁵⁰ Kırzioğlu, 1993, I: 63-70.

⁵¹ Goloğlu, 1968: 56.

⁵² Kırzioğlu, 1993, I: 30, 73-79.

Esseyid El-Hac İbrahim tarafından gönderilen telgrafta göre 15 Haziran 1919 tarihinde vilayet delege seçimleri büyük ölçüde tamamlanmıştır. Mardin delegeleri de 19 Haziran günü itibarıyla belirlenmişti.⁵³

Vilayet ve kazalardan delege seçimlerini tamamlamış şubelerin bilgileri müfettişlik makamına da bildirilmeye başlanmıştır. 3. Ordu Sıhhiye Müfettişi İbrahim Tali Bey 22 Haziran 1919 tarihli telgrafta 10 Temmuz'da yapılacak kongreye Sivas'tan iki delegenin seçildiğini 3. Ordu Müfettişliğine bildirmiştir. Yine Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey de 24 Haziran 1919 tarihli bir telgrafta o sırada Tokat'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya Servet Bey'in Erzurum'da düzenlenecek kongre için belirlendiği bilgisini vermiştir. 25 Haziran 1919 tarihine kadar Trabzon vilayeti delegeleri (20 delege) belirlenmiş, konaklama ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması yönünde VŞMHMC Erzurum Şubesine tebliğde bulunmuştur.⁵⁴

Delegelerin konaklama ve yemek masraflarının temin edilmesine yönelik çalışmalar da VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi tarafından nizamnamede yer alan yetki dâhilinde halkın desteğine başvurularak sürdürülmüştür. Masraflar için gereken gelirin Erzurum halkından temin edilmesi amacıyla Erzurum'un 42 mahallesi 9 mıntıkaya bölünerek her bölge için teberru miktarı, emanet eşya ve gerekli malzemeler listesi belirlenip mıntika sorumlusu olarak muakıblar görevlendirilmiştir. Delegelerin konaklayacağı Sultani Mektebi'ndeki karyola tahtalarının biçtirilmesi faaliyetini Erzurum Belediyesi üstlenmiştir. Fakat 6 Temmuz itibarıyla bu konu henüz çözümlenmemiştir. Kongrenin toplanacağı salon için

başkanlık kürsüsünün imali için de yazışmalar sürdürülmüştür.⁵⁵

Cemiyetler ahkâmına göre kongreye katılacak delegeler seçtikleri bölgelerdeki idari amir, belediye reisi, muhtar veya cemiyet yönetiminin imza ve mühürleri bulunan mazbataya sahip olmalıydı.⁵⁶ Bazı bölgelerde delege seçimleri yapıp mazbatalar hazırlanmışsa da sivil olmayan delegelerin bu talebi mülki amirler tarafından uygun bulunmamış, yerlerine yenilerinin belirlenmesi için yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde değişikliğe konu olan bölgelerden biri Bitlis'tir. Bitlis Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti tarafından 14 Haziran 1335 (1919) tarihinde Erzurum'a gönderilen bir telgrafta kongrede Bitlis merkezini temsilen Erzurum Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Muhiddin Bey'in murahhas olarak belirlendiği, kaza delegeleri seçiminin ise devam ettiği bildirilmiştir. Fakat daha sonra Muhiddin Bey'in memur olduğu için kongreye katılamayacağını beyan etmesi üzerine VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi 16 Haziran 1335 (1919) tarihinde Bitlis Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine gönderdiği telgrafta en kısa sürede yeni murahhas belirlenmesini, ayrıca Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey ve Cibranlı Aşireti Reisi Halid Bey'in kongreye katılmasının sağlanmasını talep etmiştir. Bununla birlikte 24 Haziran 1919 tarihinde Bitlis şubesine yazılan bir başka telgrafta kongreye Bitlis merkezi namına Muhiddin Bey'in iştirak edeceğini bildiren telgrafın ulaşmasından memnuniyet duyulduğu bildirilmiştir. Aynı telgrafta Muş, Siirt ve Genç sancaklarıyla bütün mülhakattan kaç kişinin kongreye katılacağı ve hareket günlerinin bildirilmesi istenmiştir.⁵⁷ Erzurum Vali Vekili Emin Bey de "menafi-i vataniyeyi temine müesses" Erzurum Kongresi'ne kendisi ile birlikte vilayet memurlarından Van

⁵³ Kırzioğlu, 1993, I: 79-80.

⁵⁴ Kırzioğlu, 1993, I: 162-164.

⁵⁵ Kırzioğlu, 1993, I: 168-173, 180-183. Kongre öncesi mekân, iâşe ve barınma konularında yapılan hazırlıklar ile ilgili bir çalışma için bk. Akın; 2014: 1007-1031.

⁵⁶ Kongreye katılan delegeler mazbatalarını ibraz etmekle yükümlüydü. Kongrenin 3. gününde Koyulhisar'dan Çadircızade Ali Bey'in delege olarak seçilip

gönderildiğine dair mazbatanın müzakere edilmesi sırasında Mesudiye delegesi Mustafa Bey Çadircızade Ali Bey'in kayınpederinin belediye reisi olduğunu, dolayısıyla mazbatanın kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kırzioğlu, 1993, II: 67.

⁵⁷ Kırzioğlu, 1993, I: 71-74, 164-165.

ve Bitlis adına seçilen murahhasların katılmasında bir “mahzur-ı tasavvur” olmadığını ifade ederek Dâhiliye Nezaretinden izin istemiştir.⁵⁸ Dâhiliye Nezaretinden gönderilen cevapta memurların siyasetle uğraşmasının kesinlikle yasak olduğu, kongre ve cemiyetlerle meşgul olanların mesul tutulacakları konusunda ihtar edilmesi ve “talimat-ı siyasiyeye” bağlı kalınarak hareket edilmesinin ehemmiyetle tavsiye olunduğu bildirilmiştir.⁵⁹ 3. Ordu Müfettişliği tarafından 13. Kolordu’ya gönderilen bir telgrafla Bitlis delegesi olarak belirlenen Muhiddin Bey’in görevi kabul etmesine rağmen memur olduğu için bunun yerine getirilmesinin mümkün olmayacağını anlaşıldığı, dolayısıyla Bitlis adına bir veya iki kişinin seçilip yola çıkması veya Erzurum’dan iki kişiye vekâlet verilmesi istenmiştir. Karakilise (Karaköse) kazasından delege seçilen Yüzbaşı Veli Bey de memur olması nedeniyle ahz-ı asker riyaşetinin hareketine müsaade etmediğini bildirmiştir.⁶⁰

Sivas vilayeti adına 15 delegenin seçimi 1 Temmuz tarihi itibarıyla tamamlanmıştır. 9 Temmuz 1919 tarihinde Erzincan, Malatya, Bitlis delegeleri yola çıkmıştır. Diğer yandan Elazığ’dan Erzurum’a gönderilen telgrafta delege gönderilemeyeceği ifade edilmekteydi. Elazığ Valisi Ali Galip Bey Erzurum’a gönderdiği telgrafta 9 Temmuz’da vilayet merkezine vardığını, delege seçimi konusunda herhangi bir faaliyette bulunulmadığını ve bu tarihten sonra da yetiştirilemeyeceğini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve 3. Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Bey (Dirik) tarafından ertesi gün (11 Temmuz) verilen cevapta vilayet adına vekâleten delege belirlenmesi ile ilgili olarak Elazığ Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine ricada bulunduğu hatırlatılıp bu konu ile ilgili gereğinin yapılması talep edilmiştir. Diğer yandan Elâzığ Belediye Reisi Ziyaeddin Bey ise yeni Vali Ali Galip Bey’in seçilen delegele-

rin hareket etmesini engellediğini bildirmiştir. Bunun üzerine VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi Elazığ’daki Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti yönetimine gönderdiği bir telgrafla durumun hassasiyetini hatırlatarak kongre gününün ertelendiğini ifade edip delege gönderilmesi konusunda gerekenin yapılmasını, bu konuda bir engel veya tesir mevcutsa kongreye arz edilmek üzere bildirilmesini istemiştir.⁶¹ Aynı şekilde Diyarbakır ve Malatya’dan seçilen delegelerin hareketi de engellenmişti. Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 8 Temmuz 1335 (1919) tarihli şifre telgrafla 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa’nın 13. Kolordu Kumandanlığı vasıtasıyla Erzurum Kongresi’ne katılacak murahhasların isimlerinin ve ne zaman yola çıkacaklarının bildirilmesine dair telgraf gönderdiğini ifade ederek gereği konusunda izin istemiştir.⁶² Bu süreçte Sadarettin vilayetlere gönderilen 24 Temmuz 1335 (1919) tarihli bir telgrafla kongre için delege seçimine engel olunması istenmiştir. Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey de bu emre uyararak İstanbul’dan gelen telgrafi vilayetin tamamına duyurmuş, bu durum ahalinin tedirgin olmasına neden olmuştur. Bölgede bulunan 13. Kolordunun gayretlerine rağmen merkezden delege seçimi gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte 13. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Halid Bey kongrenin açılışı ve maksadı hakkında gerekli yerlere bilgi vermeyi sürdürmüştür. Halid Bey’in verdiği bilgiler üzerine Mardin ve Savur delegeleri Erzurum’a gitmek üzere yola çıkmaya karar vermişlerdir. Elazığ’a da gizli bir mektup göndermeye karar veren Halid Bey bu delegelerin yola çıkışlarının diğerlerine de cesaret vereceğini ümit etmiştir. Halid Bey’e göre kongre oturumlarına yetişemeseler de kararlar hakkında bilgilenmeleri faydalı olacaktı.⁶³

Cevat Dursunoğlu’na göre Diyarbakır Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kongreden 5-10 gün önce Müftü Hacı İbrahim

⁵⁸ BOA, DH. ŞFR., 635/46, 24 Haziran 1335.

⁵⁹ BOA, DH. Kalem-i Mahsus (KMS.), 53/90.

⁶⁰ Kırzioğlu, 1993, I: 186, 195.

⁶¹ Kırzioğlu, 1993, I: 167, 175-176, 193-194.

⁶² BOA, DH. Şifre Kalem (ŞFR.), 636/126.

⁶³ Kırzioğlu, 1993, II: 119.

Efendi başkanlığında açılmış, delege seçimini gerçekleştirmişse de valinin izin vermemesi nedeniyle bu bölgeden kongreye katılım sağlanamamıştır. Mardin temsilcisi ise Elâzığ'a kadar ulaşmış, valinin engeliyle seyahatine devam edememiştir. Elazığ delegeleri de Ali Galip Bey tarafından engellenmiştir.⁶⁴ Malatya temsilcisi olarak belirlenen Alagözzade Tahsin Efendi'nin seyahati de Vali Ali Galip Bey'in engeliyle karşılaşmıştır. Malatya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Reisi Hüseyin Efendi 8 Temmuz tarihinde söz konusu durumu Erzurum'a iletmiş, aynı zamanda kongrenin ne kadar süre devam edeceğinin acele bildirilmesini istemiştir.⁶⁵

Tercan Belediye Reisi Tevfik Bey Erzurum'a gönderdiği telgrafla Suşehri, Kuruçay, Kemah, Pülümür ve Erzincan delegelerinin 9 Temmuz günü hareket ettiğine dair bilgi vermiştir. Sivas merkezden seçilen Evkaf Başkâtibi Mütevellizade Yusuf Ziya Bey ile Lise Müdürü Moralızade Fazlullah Bey de 9 Temmuz'da hareket etmiştir.⁶⁶

Erzurum şubesi 13 Temmuz'da Van, Bitlis ve Harput Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleriyle yeniden irtibata geçip seçilen temsilcilerin acele gönderilmesini, eğer delegeler gönderilemeyecekse yerlerine kendilerinin belirlediği adayların kongrede yer alması konusunda onay vermelerini talep etmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Dursunoğlu, 1946: 112.

⁶⁵ Kırzioğlu, 1993, I: 174. VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi bu şubelere kongrenin ertelendiği ve delege seçilirse gönderilmesi yönünde yeni bir tebliğde bulunmuştur. Kırzioğlu, 1993, I: 194-195.

⁶⁶ Kırzioğlu, 1993, I: 175.

⁶⁷ Kırzioğlu, 1993, I: 181-182.

⁶⁸ Kırzioğlu, 1993, I: 183.

⁶⁹ 23 Haziran 1919 tarihinde Sadareten Dâhiliye Nezaretine yazılan bir tezkere ile Mustafa Kemal Paşa'dan ve "hükûmetten gayri musaddak cemiyetler namına" ücretle dahi telgraf kabul edilip gönderilmesi konusunun Telgraf ve Posta Müdüriyet-i Umumiyesi ve vilayetlere tebliği istenmiştir. Aynı gün 8 kişilik Vekiller Heyeti Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden azledilmesini kararlaştırmıştır. Kırzioğlu, 1993, I: 126. VŞMHMC İstanbul Merkezi yürürlükteki kanunlara uygun olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükûmetinin yönetiminde olduğu bir dönemde, yetkil-

Amasya'dan seçilen Tahir Bey Erzurum'a gitmek üzere 5 Temmuz'da hareket etmişse de Sivas'a vardıktan sonra şahsi mazereti nedeniyle kongrede yer alamayacağını şubeye bildirmiştir. Bunun üzerine Amasya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Şube Reisi Kamil imzasıyla 21 Temmuz günü ulaşan telgrafta yeni bir seçim yapılmasının ve Erzurum'a delege gönderilmesinin mümkün olmadığı, bu nedenle Sivas delegesinin kendileri adına murahhas olarak kabulü istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın girişimi sonucunda Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya Bey Amasya delegesi olarak belirlenmiştir.⁶⁸

Delege belirlenmesine dair vilayet ve kazalarda hazırlıklar devam ederken Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan müfettişlik mıntıkasındaki askerî ve mülki amirliklere gizli bir tamim (Amasya Tamimi) göndermiştir. Gerek bu tamimin öğrenilmesi gerekse tamim öncesinde Amasya'dan çeşitli makamlara iletmek istediği bazı telgrafların⁶⁹ ücreti ödense dahi memurlar tarafından gönderilmemesi⁷⁰ üzerine bu memurların divan-ı harpte cezalandırılmasına dair talebi Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey'i harekete geçirmiştir. 23 Haziran 1919 günü bir genelge yayımlayan Ali Kemal Bey Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden alındığını, kendisiyle hiçbir resmî işlem yapılmamasını ve hiçbir isteğinin yerine getirilmemesini bildirmiştir. Bölgede çalışmanın güvenli olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa

lerin bilgisi ve onayı ile kurulmuş, vilayetlerde de ilgili makamların onayıyla şubeler açmıştır. Tezkerede "gayri musaddak" ifadesinin yer alması dönemin hükûmetinin toplumu yanlış yönlendirme faaliyetlerinden biridir ve kongrenin toplanmasını engellemeye yöneliktir. Nitekim "gayri musaddak" ifadesi genel olarak "onaylanmamış" anlamına gelmekte olup cemiyetler ahkâmına göre kurulmuş olmasına rağmen dâhili nizamnamesini yetkililere tebliğ etmiş cemiyetler için kullanılan bir terimdi. Oysa kongreye katılan merkez ve şubeler için bu terimin kullanılmasını gerektirecek hukuki bir durum söz konusu değildi.

⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa bu konu ile ilgili olarak Diyarbakır vilayeti ile irtibata geçerek Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetlerinin telgraflarının keşide edilmesini eleştirmiş, vatanın parçalanmasına karşı milleti birleştiren bu cemiyetlerin faaliyetlerini aksatan bu tarz faaliyetleri haince bir tutum olarak nitelendirmiştir. BOA, DH.ŞFR., 635/16.

Amasya'dan ayrılarak Sivas'a, oradan da Erzurum'a doğru hareket etmiştir. 3 Temmuz'da Erzurum'a varan Mustafa Kemal Paşa bölgedeki mülki ve askerî yetkililerle, ayrıca VŞMHMC Erzurum Şubesi yönetimi ile görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁷¹ Cemiyet yetkilileri ile yaptığı görüşmede kongre hazırlıkları hakkında bilgi almıştır.⁷² Erzurum'a gelişinin 6. günü Ordu Müfettişliği görevinden azledilen Mustafa Kemal Paşa, 8-9 Temmuz gecesi Harbiye Nazırlığına gönderdiği telgrafla görevinden ve askerlik mesleğinden ayrıldığını bildirmiştir.⁷³ Askerlikten istifasını 9 Temmuz 1919 tarihinde bir beyanname ile Erzurum Valiliğine de iletmiştir. Aynı gün 346 numaralı tezkere ile VŞMHMC Erzurum Şubesine de bildirerek "sine-i millette bir ferd-i mücahid" olduğunu ifade etmiştir. Rauf Bey de vatanın ve milletin kurtuluşu sağlanıncaya kadar Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışmaya and ettiği beyannamesini 10 Temmuz günü Erzurum Valiliğine bildirmiştir. Beyannamenin bir sureti aynı gün VŞMHMC Erzurum Şubesine de teslim edilmiştir.⁷⁴

VŞMHMC Erzurum Şubesi Yönetim Kurulu 9 Temmuz 1919'da düzenlediği toplantıda aldığı kararların ardından 10 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'yı ve Rauf Bey'i cemiyete üye olarak kaydederek 191 numaralı

tezkere ile Mustafa Kemal Paşa'ya cemiyetin kongre hazırlıkları ile görevli Heyet-i Faale başkanlığını, Rauf Bey'e de ikinci başkanlığı görevini teklif etmiştir. Yazıya göre Heyet-i Faalenin diğer 5 üyesi Cemiyet Reisi Raif Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Emekli Binbaşı Kazım Bey, Albayrak gazetesi müdürü Necati Bey ve Dursunbeyzade Cevat Bey olarak belirlenmiştir.⁷⁵ Bu karar Albayrak gazetesinin 14 Temmuz 1335 (1919) tarihli 15. sayısında da ilan edilmiştir.⁷⁶

Erzurum Kongresi öncesinde idare heyetinin kongre hazırlıkları için görevlendirdiği bir çeşit alt komisyon⁷⁷ olan Heyet-i Faale Mustafa Kemal Paşa başkanlığında ilk toplantısını 10 Temmuz 1919 tarihinde gerçekleştirmiştir. Esasen bu tarihte kongrenin toplanması gerekiyordu fakat delege seçimleri henüz tamamlanamadığı için Heyet-i Faalenin yaptığı ikinci bir toplantıda 23 Temmuz günü kongrenin açılış tarihi olarak belirlenerek vilayetlere bildirilmiştir.⁷⁸ Bu arada delege olmadıkları için Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye iştirak edemeyecekleri konusu ortaya atılmıştır. Kazım Karabekir Paşa'nın önerisiyle Erzurum delegelerinden ikisi 20 Temmuz günü istifa etmiş,⁷⁹ yerlerine Mustafa

⁷¹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 43, 51-57.

⁷² Dursunoğlu, 1946: 93.

⁷³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 65.

⁷⁴ Kırzioğlu, 1993, I: 139-140.

⁷⁵ Dursunoğlu, 1946: 92-93; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 87-88; Kırzioğlu, 1993, I: 143-144.

⁷⁶ Dursunoğlu, 1946: 93-94. VŞMHMC Erzurum Şubesi Yönetim Kurulu uzun süre cemiyetin başına bir komutanın geçirilmesi için çaba göstermiştir. Hatta bu amaçla Yakup Şevki Paşa'ya teklif götürülmüşse de hastalığı nedeniyle kabul etmemiştir. Dursunoğlu, 1946: 55.

⁷⁷ Saraçgil, 1992: 48. Heyet-i Faale VŞMHMC'nin İstanbul Merkezinde de oluşturulmuştur. İstanbul'dan Erzurum'a gönderilen 1334 (1918) tarihli Dâhili Talimatname'nin 2. maddesinde Heyet-i Faalenin cemiyet merkezinde 5 kişiden oluşturulduğu ve görevleri arasında vilayetlerin hak ve adalet çerçevesinde haklarının tayin edilmesi için İstanbul'daki çeşitli devletlerin temsilcileri ile görüşmek, davanın meşruluğunu anlatmak için yabancı muhabirlerle ve siyasilere etkileşimde bulunmak, Avrupa'daki önemli gazetelerde yayımlanmak üzere mektup ve makaleler göndermek,

Paris Barış Konferansı'ndan gönderilecek Tahkik Heyeti ile sıkı ilişkiler kurmak ve davanın haklılığını anlatacak tedbirleri almak, hükümet nezdinde gerekli girişimlerde bulunmak gibi hususların bulunduğu belirtilmiştir. 3. maddeye göre heyete bu görevleri yaparken gerekli harcamalar dışında aylık da ödenecekti. 4. maddede bu heyetin görevlerini yerine getirirken yönetim kuruluna bilgi vereceği hükme bağlanmıştır. Kırzioğlu, 1993, I: 25. Erzurum şubesinin Mayıs ayında yeniden düzenlenen nizamnamesinde de Heyet-i Faaleye ve görevlerine yer verilmiştir. Dursunoğlu, 1946: 51-53, 149-150.

⁷⁸ Dursunoğlu, 1946: 97.

⁷⁹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 87; Cevat Dursunoğlu Heyet-i Faalenin bir toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey ile kendisinin Erzurum merkezinden delege seçilmek istediğine dair bir imada bulunduğunu, bunun üzerine Kazım Bey'in de teklifi ile delegelikten istifa ettiklerini belirtmektedir. Dursunoğlu, 1946: 98. Dursunbeyzade Cevat Bey ve Kazım Bey istifa dilekçelerini 20 Temmuz 1919 tarihinde cemiyet idare heyetine bildirmişlerdir. Kırzi-

Kemal Paşa ve Rauf Bey delege seçilmiştir.⁸⁰ Esasen bu istifa ve seçim konusu Kazım Karabekir Paşa'nın önerisi olmakla birlikte gerek Erzurum gerekse Trabzon cemiyetlerinin delegelerinin benimsemesiyle gerçekleşmiştir.⁸¹ Diğer bir ifade ile Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongre delegesi olarak belirlenmesi mevzuata aydurlularak çözümlenmiştir. Yine delege belirlenmesinde sorun yaşanan diğer bölgelerde de pratik çözümlere başvurulduğu ve temsilin en üst düzeyde tutulmaya çalışıldığı görülmektedir. Delege belirlenmesi, hareket edilmesi veya iletişim kurulması konusunda sorun yaşanan bazı bölgelerin temsili meselesi vekâlet usulüne başvuru olarak çözümlenmiştir. Nitekim mevcut delegelerden bazıları temsil ettikleri bölgelerin dışında ve genellikle Erzurum'da görevlidir. Bunlardan Sivas Şebinkarahisar delegesi Mumcuoğlu Cemil Bey Erzurum'da doktor olarak görev yapmaktaydı. Bitlis merkez ilçe delegesi Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Bitlis Siirt kazası delegesi Hacı Receb Efendizade Hacı Hafız Efendi ve Van Merkez ilçe delegesi Cazım Bey ise VŞMHMC Erzurum Şubesi üyelerindendi. Amasya delegesinin katılamayacak olması dolayısıyla İbrahim Süreyya Bey de bu bölgeden kongreye delege olarak seçilmiştir. Dolayısıyla VŞMHMC Erzurum Şubesi yö-

netimi kongrede vilayetlerin mümkün olduğunca temsil edilmesine yönelik çaba göstermiştir. Bu amaçla ilgili bölgelerle irtibata geçilerek onay alındıktan sonra vekâlet usulüyle delege seçimleri yapılmıştır.⁸² Böylelikle 7 Doğu vilayetinin 5'inden seçilen delegelerin kongreye katılımı ile temsilin tabana yayılması sağlanmıştır.⁸³ Diğer yandan katılan delegelerin sayısı ile temsil ettikleri bölgelerin dağılımına bakıldığında eldeki mevcuda ve günün şartlarına göre bir katılımın gerçekleştiği, Trabzon ve Erzurum vilayetleri delegelerinin kongrede çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir.⁸⁴

Trabzon delegeleri belirlenen tarihten önce⁸⁵ Erzurum'a varmış, kongre gününe kadar aralarında çeşitli toplantılar gerçekleştirmiştir. Trabzonluların toplantılarının gündem maddelerinden biri kongre başkanlığı meselesidir. Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey⁸⁶ başkanlığa tanınmış birinin, hatta bir komutanın getirilmesini uygun bulmadığını dile getirmiş, delegelerin kendi aralarından birini başkan seçmelerinin doğru olacağını, bunun için de birbirlerini tanıma fırsatı sağlanması adına kongrenin ilk gününün törenle geçiştirilmesini ve başkanlık seçiminin ikinci güne bırakılmasını önermiştir. Bu konuda bir mutaba-

oğlu, 1993, I: 145. Cemiyet yönetimi ertesi gün toplanarak henüz delege isimlerini bildirmemiş olan Tortum'a ve seçtikleri delege Derviş Efendizade Ahmet Efendi'nin hastalığından dolayı gelemeceğini beyan etmesi üzerine Hasankale'ye birer kişi göndermiştir. Böylece Kazım Bey (Yurdalan) Tortum'dan, Cevat Bey de Hasankale'den seçilerek kongreye katılmıştır. Durunoğlu, 1946: 98-99. Cemiyetin kâtibi Cevat Bey Hasankale Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine 21 Temmuz 1335 (1919) tarihinde gönderdiği bir telgrafla kendisine ait itimatnamenin diğer delege Battal Bey ile gönderilmesini talep etmiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 184.

⁸⁰ Goloğlu, 1968: 59-66.

⁸¹ Kırzioğlu, 1993, I: 184.

⁸² Bu konuda çeşitli yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Bk. Kırzioğlu, 1993, I: 181-82,195.

⁸³ Öksüz, 2003: 406.

⁸⁴ Saraçgil, 1992: 59.

⁸⁵ Rize Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Tuzcuzade Şaban Efendi 8 Temmuz 1919 tarihli telgrafıyla Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey ve Lazistan

murahaslarının vasıta tedarik edemediklerinden dolayı 11 Temmuz 1919 Cuma günü yola çıkabileceklerini bildirip kongrenin 16 Temmuz gününe ertelenmesini talep etmiştir. Trabzon delegelerinden 11 kişilik diğer bir grup ise 9 Temmuz günü itibarıyla Bayburt'a ulaşmıştır. Grup adına Hacısalihoğlu Servet Bey tarafından VŞMHMC Erzurum Şubesine gönderilen bir telgrafla yarın (10 Temmuz) yola çıkacakları bilgisi verilmiştir. Kırzioğlu, 1993, I: 173-174. Mahmut Goloğlu Trabzon delegelerinin 10 Temmuz olarak belirlenen kongre gününden bir iki gün önce Erzurum'a vardıklarını belirtmişse de yazışmalardan anlaşıldığına göre o tarihte delegelerin yolculuğu devam etmektedir. Goloğlu, 1968: 68.

⁸⁶ Ömer Fevzi Bey Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olması dâhil kongrede birçok konuda muhalif tavır sergilemiştir. Kongre kararlarını imzalamayan delegeler arasında da yer alan Ömer Fevzi Bey kendisini padişah taraftarı olarak nitelemekte, Millî Mücadele hareketini de İttihatçıların etkisinde görmektedir. Ömer Fevzi Bey bu muhalif tavrını Millî Mücadele yılları boyunca sürdürmüştür. Bu konuda çalışmalar için bk. Usta, 1997: 53-58; Usta, 1998: 47-48.

kat sağlanamasa da başkanvekilinin Trabzon delegeleri arasından seçilmesi gerektiği konusunda fikir birliğine varılmıştır. Trabzon merkez delegesi Abanoszade Hüseyin Efendi veya Maçka delegesi Eyüp-zade İzzet Bey'in başkanvekili seçilmesi; bu iki ismin aralarında anlaşarak başkanvekilinin belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Kongre başkanlığı meselesinin bu şekilde bir tartışma konusu olması üzerine Kazım Karabekir Paşa devreye girerek Mustafa Kemal Paşa'nın bu görevi üstlenmesine karşı çıkılmaması konusunda delegeleri ikna etmiştir.⁸⁷ Bu açıdan bakıldığında Mustafa Kemal Paşa'nın sivil bir kimlikle faaliyetlerin içinde yer alması bölgedeki komutanlar tarafından destek bulmasında etkili olmuştur. Başkanlık görevi kongrenin bölgesellikten ulusallığa evrilmesine de katkı sağlamıştır.⁸⁸

Kongre toplantısına 3 gün kala yine Trabzon delegelerinin kanuni açıdan sorun teşkil edeceğini ifade ettikleri bir konu ortaya atılmıştır. Trabzon delegeleri Erzurum'daki kongrenin cemiyetin İstanbul'daki VŞMHMC adına açılmasına karşı çıkmışlardır. Onlara göre toplantı bu şekilde gerçekleşecekse sadece VŞMHMC şubelerinin delegeleri katılmalıydı. Cemiyetin merkezinin bulunduğu İstanbul artık itilaf güçlerinin tehdidi altındaydı. Oysa bu kongre Anadolu'nun içinden çıkan millî bir hareketti ve İstanbul ile ilgisi yoktu. Neticede Trabzonlular kongreye mevcut şartlar altında katılmayı kesinlikle kabul etmiyordu. Tartışmalar sonucunda varılan karar göre Erzurum Şubesi İstanbul'a kongrenin diğer Doğu vilayetlerinin katılmasıyla genel bir durum aldığını ve genel merkez adına da Mustafa Kemal Paşa'ya söz ve rey hakkı tanıdığını bildirecekti.

⁸⁷ Goloğlu, 1968: 68; Karabekir, 1969: 74.

⁸⁸ Öksüz, 2003: 406.

⁸⁹ Dursunoğlu, 1946: 103-104; Goloğlu, 1968: 71. Cemiyetin reisi Raif Efendi İstanbul merkezine gönderdiği telgrafla Mustafa Kemal Paşa'nın kendi yerine İstanbul merkezi adına temsilci olarak kabul edilmesi talebini iletirken kongrenin yalnızca VŞMHMC kongresi olmadığını, TMHMC delegelerinin katılımı ile aynı amaçlara hizmet eden millî cemiyetler adına genel bir kongre halini aldığını bildirmiştir. Dursunoğlu, 1946: 158-159; Kırzioğlu, 1993, I: 146-147.

Teklif taraflarca uygun bulunarak 20 Temmuz 1919 tarihinde genel merkeze bu yönde bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafa bir cevap gelmemesine rağmen kongre bağımsız bir tarzda başlatılmıştır.⁸⁹

Kongre hazırlıkları sırasında başvuru bir diğer usul de Sivas delegelerinin protestosuna neden olmuştur. VŞMHMC Erzurum Şubesi idare heyetinin Raif Bey ve Eyüp-zade İzzet Bey'i diğer vilayet delegelerinden gizli olarak kongre programını hazırlamakla görevlendirmiş, bu iki delege 17 ve 19 Temmuz günlerinde toplanarak kongrenin açılış günü ve sonrasına dair programı hazırlamıştır. Sivas delegelerinden 6'sı kendilerine haber verilmeden bu şekilde bir uygulama yapılmasını taraflılık olarak değerlendirdiklerini idare heyetine bir dilekçe ile bildirip protesto etmiştir.⁹⁰

3. Kongre Sırasında ve Sonrasında Yürütülen Faaliyetler

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 Perşembe günü saat 11.00'da açılmıştır. Açılışını en yaşlı üyenin yapması kararlaştırılan kongrede Trabzon delegelerinden İzzet Bey bu görev için belirlenmiştir. Bu aşamada kongre ahkâmına aykırı olarak İzzet Bey -bir dostluk göstergesi ile- sözü VŞMHMC Erzurum Şubesi Reisi Hoca Raif Efendi'ye bırakmıştır. Yoklamanın⁹¹ ardından Hoca Raif Efendi kısa bir konuşma yaparak kongre başkanının seçilmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa 45 delegeden 38'inin oyunu alarak kongre başkanı seçilmiştir. Başkan vekilliklerine Hoca Raif Efendi ve Trabzon delegelerinden İzzet Bey; kâtipliklere Erzurum delegesi Necati Bey ve Vakfıkebir delegesi Abdullah Hasip

⁹⁰ Kırzioğlu, 1993, II: 4-6.

⁹¹ Cevat Dursunoğlu kongreye katılan delege sayısını 54, Mahmut Goloğlu ise 56 olarak vermektedir. Fahrettin Kırzioğlu'na göre kongreye 63 delege katılmıştır. Kazım Karabekir Paşa 30 Temmuz 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta kongreye yaklaşık 70 delege katıldığı bilgisini vermiştir. Dursunoğlu, 1946: 109-112; Goloğlu, 1968: 78-80; Kırzioğlu, 1993, II: 216, 253-255. Erzurum Kongresi'ne 63 delege katıldığına dair ayrıntılı biyografik bir çalışma için bk. Çil, 2015.

Efendi seçilmiştir.⁹² Konuşmasını yapmak üzere asker üniformasıyla kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa kongre delegelerinden bazılarının itirazıyla karşılaşmıştır. Bu nedenle sonraki günlerde kongreye sivil olarak devam etmiştir.⁹³ Mustafa Kemal Paşa kongre başkanı olarak yaptığı açılış konuşmasında ülkenin içinde bulunduğu durumu özetlemiş, ateşkes hükümlerine aykırı olarak yapılan saldırı ve işgallere, azınlıkların taşkınlıkları ve ayrılıkçı faaliyetlere değinerek kurtuluşun millî hareketle sağlanabileceğinden bahsetmiştir. Konuşmasının sonunda ulusun kaderinde söz yürütecek bir ulusal iradenin ancak Anadolu'dan çıkabileceğini belirtip ulusal iradeye dayanan bir kurul oluşturulması ve yine gücünü bu iradeden alan bir hükümetin kurulması gerektiğine değinmiştir.⁹⁴

Kongrenin birinci günü öncelikle padişaha bağlılık telgrafı çekilmiştir. Kongre heyeti ayrıca Sadarete, vilayetlere ve müstakil livalara gönderilecek birer telgrafla toplanma amacını belirterek kongrenin açıldığı bilgisini iletmeyi kararlaştırmıştır. Telgrafların hazırlanması amacıyla Telgraf İnceleme Encümeni oluşturulmuştur. Belediyelere ve millî cemiyetlere de telgraf çekilerek kongrenin amacının gazetelerle du-

yurulması delegeler tarafından talep edilmiştir. Gündem olan bir başka konu ise zabıt kâtipleri meselesidir. Bu göreve gelecek kişileri belirleme yetkisi Erzurum şubesine verilerek zabıt kâtiplerinin kongrenin ikinci günü göreve başlamaları kararlaştırılmıştır.⁹⁵ Kongrenin açılışından kendilerine gönderilen telgrafla haberdar olan İstanbul hükümeti durumdan endişe duymuştur. Nitekim Paris'te bulunan Sadrazam Ferit Paşa Anadolu'da karışıklık çıktığını, anayasaya aykırı olarak adeta hükümet tarzında toplantılar yapıldığını, katılanların asi olduğunu, bu işlerin sivil ve askerî görevlilerce yasak edilmesini ajanslar yoluyla duyurmuştur. Hükümetin duyurusuna göre Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tutuklanmalıydı. Hatta bu yönde Erzurum Valiliğine de emir gönderilmiştir.⁹⁶

Kongrenin ikinci günü 6 delege tarafından genel kurula bir önerge sunulmuştur.⁹⁷ Sürmene, Vakfıkebir, Rize, Giresun, Şebinkarahisar delegelerinin verdiği bu önergede zabıt kâtipleri belirlenmeden görüşmelere başlanmaması, kongrede seçilecek heyet tarafından bir gazete⁹⁸ çıkarılması, kongrenin amacının Türkçe, Fransızca ve İngilizce bildirilerle İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcilerine de gönderilmesi,⁹⁹ 15

⁹² Goloğlu, 1968: 8; Kırzioğlu, 1993, II: 22-24.

⁹³ Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'nın askerî kıyafetiyle kongrede yer almasına itiraz eden kişinin Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey olduğunu ve kongre başkanına hitaben "Paşa, evvela arkanızdaki elbisenizi ve göğsünüzdeki kordonunuzu çıkarın da sonra riyasete başlayın. Tahakkümden korkuyorum." dediğini ve Paşa'nın o akşam üniformayı atmaya mecbur olduğunu belirtmektedir. Karabekir, 1969: 82. Mahmut Goloğlu'na göre askerî kıyafet konusuna itiraz eden kişi Giresun delegesi İbrahim Hamdi Bey'dir. Goloğlu, 1968: 83-85. Mustafa Kemal Paşa'nın kongrede sorun teşkil eden askerî kıyafeti konusu ile ilgili bir çalışma için bk. Sürmeli, 1997a: 29-41.

⁹⁴ Goloğlu, 1968: 82; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, III: 1253-1261; Kırzioğlu, 1993, II: 15-21.

⁹⁵ Ömer Fevzi Bey'in telgrafların Matbuat Cemiyeti heyet-i idaresi vasıtasıyla İstanbul gazetelerine de tebliğ edilmesine dair önerisi kabul edilerek bu cemiyete de telgraf gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Kırzioğlu, 1993, II: 23-27.

⁹⁶ Baykal, 1969: 21; Goloğlu, 1968: 87; Karabekir, 1969: 83; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 91. Erzurum Kongresi'nin bölgedeki bazı askerler tara-

findan yönetildiği, amaçlarının Doğu Anadolu'nun İzmir'in düştüğü duruma düşmemesi olduğu, bununla birlikte kongrenin bölgede merkezi hükümetin otoritesinin yetersiz kalması sonucunda toplandığına dair bilgiler süreci yakından takip eden İngiliz istihbaratı tarafından da ilgili birimlere iletilmiştir. Başak, 2010: 91; Küçükkuşurlu, 2003: 425-434. İngilizlere ilave olarak Fransa ve Sovyetler Birliği yetkilileri nezdinde ve kamuoyunda da kongreler süreci yakından takip edilmiştir. Selvi, 2000: 139-146.

⁹⁷ Kırzioğlu, 1993, II: 30.

⁹⁸ Esasen böyle bir gazete çıkarılmamakla birlikte hatta iki kere yayımlanan Albayrak gazetesi bu faaliyeti üstlenmiştir. Kırzioğlu, 1993, II: 30-35.

⁹⁹ Ömer Fevzi Bey'in kongrenin amacının İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcilerine de bildirilmesine dair görüşüne karşı çıkan Rauf Bey bu şekilde bir duyurunun bütün vilayetlere zaten yapıldığını, bunu İtilaf güçlerine ilan etmenin aksi tesir göstereceğini ve kongrenin ayrı bir hükümet gibi algılanacağını belirtmiştir. Ömer Fevzi Bey ise maksadın gayri meşru olmadığı iddiasını sürdürerek görüşünde ısrar etmiştir. Neticede genel kurul bu yönde bir beyanname gönderilmesinin uygun olmadığına karar vermiştir. Goloğlu, 1968: 83; Kırzioğlu, 1993, II: 34, 40.

kişilik program encümeni ile itimatname-beyanname, maliye, müdafaa-i milliye, nizamname, propaganda ve matbuat encümenleri oluşturulması yer almıştır. Önerge sahiplerinden Ömer Fevzi Bey söz alarak nizamname teşkilinde hangi esasların alınacağı konusunda görüşünü bildirmiştir. Ona göre Muhafaza-i Vatan, Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye gibi çeşitli vilayetlerde faaliyette olan farklı cemiyetlerden kongreye katılım sağlanmıştı. Dolayısıyla kongrede ortak amaca uygun yeni bir nizamname oluşturulması gerekiyordu. Bu amaçla da Nizamname Encümeni teşkil edilmeliydi. Önergede yer alan maddelerden 15 kişilik Program Encümeninin belirlenmesi teklifi kabul edilerek seçimi gerçekleştirilmiş, 9 kişilik Nizamname Encümeni oluşturulması da karara bağlanmıştır.¹⁰⁰ Bu oturumda ayrıca İtimatname Tetkik Encümeninin teşkili de kararlaştırılarak her vilayetten birer temsilcinin yer aldığı bir encümen itimatnameleri incelemekle görevlendirilmiştir.¹⁰¹

26 Temmuz günü yapılan oturumlarda Nizamname ve Matbuat Encümeni seçimi gerçekleştirilmiştir. Nizamname Encümenine seçilen 5 kişi aralarında yaptıkları müzakerede Mustafa Kemal Paşa'yı başkanlığa getirmiştir. Bu encümen sürekli çalışacak ve her gün görüşülmesini tamamladığı konuları genel kurula sunacaktı. Matbuat Encümeninin başkanlığına ise Erzurum delegesi Rauf Bey seçilmiştir.¹⁰² Toplantının en önemli gündem maddesi Damat Ferit Paşa'nın ajanslara gönderdiği kongre aleyhindeki beyanattı. Kongre üyelerinden konu ile ilgili söz alan delegeler beyanatın tekzip edilmesini talep etmiştir.¹⁰³ Kongre heyeti imzasıyla Padişah'a, Sadrazam'a, belediye başkanlıklarına, cemiyetlere ve büyük kumandanlıklara gönderilen birer telgrafla hükümetin kongrenin anayasaya aykırı bir mebuslar meclisi tarzında toplandığı ve çalışmalarının men edilmesine

dair vilayetlere gönderilen emrin hayretle karşılandığı, gerçekte ilgisi olmayan beyanların düzeltilmesi, esasen son bir yıldır hükümetin anayasaya aykırı olarak ülkeyi yönettiği belirtilerek Meclis-i Mebusanın bir an önce toplanması gerektiği ifade edilmiştir. Kazım Karabekir Paşa da ilgili komutanlıklara ve Harbiye Nezaretine çektiği telgrafla Damat Ferit Paşa'nın bölgede asi işsizlik olduğu yönündeki yorumlarının haksızlığına dikkat çekmiştir.¹⁰⁴ Erzurum Kongresi'ni düzenleyen teşkilatlar Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak kurulmuş cemiyetlerdi. Üstelik bu cemiyetler Doğu vilayetlerinin Osmanlı Devleti'nden kopmasını ve bölgede Pontus ve Ermeni Devleti kurulmasını engellemeyi amaçlamış, bunu yaparken evvela padişaha ve hilafete bağlılıklarını iletmiştir. Dolayısıyla kongrenin toplanma şekli anayasaya aykırı bir unsur taşımamaktaydı. Erzurum Kongresi'nin açılışından haberdar olur olmaz, henüz kararları açıklanmayan bir kongreyi anayasaya aykırı telakki edip katılanları asi ilan eden İstanbul hükümetinin tek amacı ise kongrenin toplanmasına engel olmaktı.¹⁰⁵

Kongre, tekzip telgrafı gönderilmesini karara bağladıktan sonra olağan gündemine devam etmiştir. Öncelikle Erzurum şubesi Heyet-i Faalesi tarafından hazırlanan 10 maddelik layihanın Program Encümeninden geçen 3 maddesi genel kurula sunulmuş, ardından diğer maddeler de genel kurula sevk edilmiştir. Kongrenin sonraki oturumlarında, kurulacak cemiyetin esasları, amacı, çalışma yolları ve kuruluşuna dair usulleri gösteren nizamname görüşülmeğe başlanmıştır.¹⁰⁶ Programın görüşülmesi sırasında delegelerin birinci madde üzerinde tereddütte kaldığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda birinci maddede adı geçen vilayetler içerisinde Canik sancağının da yer alıp almayacağı konusunda fikirler dile getirilmiştir. Trabzon vilayetinden yeni ayrılan "Canik sancağı (Samsun) da

¹⁰⁰ Goloğlu, 1968: 83; Kırzioğlu, 1993, II: 31-32, 42.

¹⁰¹ Kırzioğlu, 1993, II: 33.

¹⁰² Goloğlu, 1968: 80-82.

¹⁰³ Kırzioğlu, 1993, II: 63-65.

¹⁰⁴ Goloğlu, 1968: 85-87; Karabekir, 1969: 84; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 91; Kırzioğlu, 1993, II: 61-62.

¹⁰⁵ Saraçgil, 1992: 62.

¹⁰⁶ Dursunoğlu, 1946: 113-118; Goloğlu, 1968: 90.

Osmanlı Devleti'nin bir parçasıdır." şeklinde değerlendirmeler¹⁰⁷ yapılmışsa da bu konu kısa bir tartışmaya neden olmuştur. Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurulduğunda Samsun'da da *Karadeniz Türkleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*¹⁰⁸ kurulmuştur. Fakat şahsi anlaşmazlıklarla ve muhtemelen İngilizlerin bölgeye asker çıkarmaları üzerine dağılmıştı. Dolayısıyla kongre toplandığı sırada Samsun'da bir cemiyet bulunmuyordu. Bununla birlikte genel düşünce Samsun ahalisinin de bütün Doğu vilayetlerinin savunduğu ilkeleri benimsediği ve aynı konumda yer alması gerektiği yönündeydi. Hatta işgal güçlerinin orada bulunması bölgenin daha da fazla savunulmasını gerektiriyordu. Diğer yandan Samsun delegeleri Sivas'ta toplanacak kongre için hazırlanmışsa da Erzurum'a¹⁰⁹ gelip gelmeyecekleri belirsizdi. Müzakereler sonucunda Programın 1. maddesine "Vilayât-ı Sitte, Trabzon ve Canik sancaklarından ibaret olan Şarki Anadolu" ibaresi eklenerek genel kurulun oyuna sunulmuş ve ekseriyetle kabul edilmiştir.¹¹⁰

Nizamname Encümeni seçimi sonuçlarının açıklandığı 4. gün müzakerelerinde gündeme ilave olarak propaganda amacıyla bir gazete çıkarılması veya risaleler yayımlanarak mücadelenin haklılığının gerek dünyaya gerekse ülke içinde anlatılması yönünde görüşler dile getirilmiştir. Ayrıca 5 kişilik Beyanname Encümeni oluşturulması kabul edilerek seçimi gerçekleştirilmiştir. Bu arada Bekir Sami Bey'in talebi ile Amasya'daki 5. Kafkas Fırkası Kumandanlığından Erzurum'da 3. Ordu Müfettişliğine gönderilen bir telgrafla Amerikan

mandası fikrinin kabul edilmesi önerilmiştir. Bu telgrafa verilen cevapta bunun kabulünün mümkün olmadığı belirtilmiştir.¹¹¹ 28 Temmuz günü yapılan 5. gün görüşmelerinde bölgeden göçün önlenmesine dair fikirler ifade edilmiştir. Bu oturumda 10 delegenin verdiği bir takrir ile Van ve Bitlis vilayetlerinden vekil tayin edilmek suretiyle kongreye katılım sağlanmasının maksadın temini için kâfi olmayacağı gerekçesiyle kongre tarafından görevlendirilecek bir heyetin bu vilayetlere gönderilmesi talep edilmiştir. Bu yönde bir başka Heyet-i Nasihanın Elazığ vilayetine bağlı Dersim sancağına da gönderilmesi Kuruçay delegesi Mehmed Şevki Bey tarafından teklif edilmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa 3. Ordu Müfettişliği vasıtasıyla 13. Kolordu Kumandanlığına bir telgraf göndererek bölgenin İngiliz mandasına girmesi yönünde çabalara karşı konulmasını ve halkın uyarılmasını, ayrıca Sivas'a delege gönderilmesi konusunda Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey ile birlikte girişimde bulunulmasını talep etmiştir. Aynı şekilde bir başka telgraf da Vali Faik Ali Bey'e gönderilerek destek talebinde bulunulmuştur. Bu süreçte Diyarbakır ve Mardin bölgelerinden delegelerin seyahatlerini sürdürmeye çalıştığı bilgisi de kongreye ulaşmıştır.¹¹² 29 Temmuz günü oturumlarında çeşitli delegelerin itimatnamelerinin okunmasına devam edilmiştir. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmasına dair telgraflar Erzurum vilayetine ve Kolordu Kumandanlığına ulaşmıştır.¹¹³

2 Ağustos tarihli oturumda¹¹⁴ Refahiye ve Kuruçay delegeleri Mustafa Kemal Paşa ve

¹⁰⁷ Bu konuda görüş bildiren ve Canik sancağının da Doğu vilayetleri içerisinde değerlendirilmesini uygun bulan delegelerden biri Trabzon vilayeti Rize livası delegelerinden Necati Bey'dir. Kırzioğlu, 1993, I: 148.

¹⁰⁸ Cemiyet 19 Şubat 1919'da kurulmuş, 20 Mart 1919'da feshedilmiştir. Çapa, 2019: 436.

¹⁰⁹ Canik delegeleri Erzurum Kongresi'ne davet edilmedikleri için katılmamışlardır. Kırzioğlu, 1993, II: 228.

¹¹⁰ Kırzioğlu, 1993, II: 72-79.

¹¹¹ Kırzioğlu, 1993, II: 85-87, 106. Diğer yandan Mondros Mütarekesi'nin uygulanışını denetlemek üzere bölgede bulunan İngiliz Subayı Alfred Rawlinson 9 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek kongrenin toplanmamasını istemiş, aksi halde kuvvet

kullanılarak dağıtılacağı tehdidinde bulunmuşsa da olumsuz yanıt almıştır. Özdemir, 1997b: 61-62. 27 Temmuz 1919 tarihinde Kazım Karabekir Paşa ile görüşen Rawlinson, Paris'te Amerikan mandası teklifinin kabul görmediğini fakat İngiliz mandasının faydalar getireceğini savunmuştur. Kazım Karabekir Paşa da görüşmeye dair Harbiye Nezaretine bilgi verdiği telgrafında manda yönetiminin sakıncalarını dile getirmiştir. Goloğlu, 1968: 97; Karabekir, 1969: 91-93.

¹¹² Kırzioğlu, 1993, II: 108; 116-118.

¹¹³ Karabekir, 1969: 97; Kırzioğlu, 1993, II: 126-127.

¹¹⁴ Bu oturumda İstanbul'daki derneklere ve parti temsilciliklerine kongre tarafından birer telgraf gönderilerek Amerikan Heyeti (King - Crane Heyeti veya

Rauf Bey'in Heyet-i Temsiliye üyeleri içerisinde yer almaları gerektiğine dair gizli bir tahrir sunmuştur. Kongreye Diyarbakır ve Elâzığ'dan delege katılmadığı için 3. Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Reisi imzasıyla Diyarbakır'daki 13. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Halid Bey'e gönderilen bir telgrafla tüm Doğu vilayetlerinin temsil edileceği Heyet-i Temsiliye seçimi için ikişer temsilci belirlenmesi talep edilmiştir.¹¹⁵

Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey'in de aralarında bulunduğu delegelerden 5'i 3 Ağustos tarihli oturumda adem-i merkeziyetçi yapıda bir program önergesi¹¹⁶ sunmuştur. Bu önerge kongre delegeleri tarafından kabul görmemiştir. Kongre müzakereleri nizamname esaslarının görüşülmesiyle devam etmiştir. İlk olarak kurulacak cemiyetin ismi ile ilgili görüşler belirtilmiştir. Cemiyetin unvanı konusunda üyeler arasında ortaya çıkan müzakereler maddenin Nizamname Encümeninde yeniden görüşülmesi kararı ile sonuçlanmıştır.¹¹⁷ Nizamnamenin 3. maddesi kuruluş düzeninin nasıl olacağını belirtiyordu. İl ve ilçelerin kimler tarafından yönetileceği konusunda iki görüş hâkimdi. Trabzonluların başını çektiği bir grup merkez ve kazalarda cemiyet başkanlarının üyeler tarafından kendi aralarından seçimle başa gelmesini önermiştir. Rauf Bey ise il başkanlarının valiler; ilçe başkanlarının kaymakamlar olması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir.

Türkiye Mandaları Hakkında Beynelmîlel Komisyonun Amerika Şubesi) ile Ermeni meselesi konusunda görüşme yapılması eleştirilmiş, Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili hassasiyetler dile getirilmiştir. Kongre heyetinin konu ile ilgili olarak ABD Başkanı Wilson'a gönderdiği muhtıradan İzmir'in Yunanlılara verilmek istenmesinin haksızlığından, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerin Türk yönetiminde kalması gerektiğinden bahsedilmiştir. Kırzioğlu, 1993, II: 154-155. Haziran 1919'da İstanbul'a gelen ve Erzurum Kongresi'nin toplandığı günlerde siyasi partiler ve çeşitli cemiyet temsilcileri ile görüşen Amerikan Heyeti bu süreçte Türk kamuoyunda mandacılık tartışmalarını alevlendirmiş, diğer yandan heyetin Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması yönünde eğilim gösterdiğinin anlaşılması ise Türk aydınları arasında endişeye sebep olmuştur. Amerikan Heyetinin Türkiye'deki faaliyetleri ile ilgili bir çalışma için bk. Türker, 2018: 187-219.

¹¹⁵ Kırzioğlu, 1993, II: 143, 158.

Rauf Bey'in önerisine karşı çıkanlara göre İstanbul hükûmetinin vali ve kaymakamları cemiyetin faaliyetlerine zarar verecekti. Konunun uygun bir şekilde çözümü için Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle 5 kişilik bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda Rauf Bey, Necati Bey, Kazım Bey, Cevat Bey ve Servet Bey görev almış, yapılan müzakereler sonrasında cemiyetin merkez ve kaza başkanlarının üyeler tarafından seçilmesi usulü benimsenmiştir.¹¹⁸

Cemiyetin yönetimini elinde bulunduracak olan Heyet-i Temsiliyenin yetkileri üzerinde de münakaşa gerçekleşmiştir.¹¹⁹ Kurulun en az 9, en çok 16 üyeden¹²⁰ oluşacağı, vatanın bütünlüğü milletin bağımsızlığı konusunda her türlü tedbiri alacağı, fakat önemli konularda heyet-i merkeziyelerin fikrini sorup oylarına müracaat edeceği gibi esaslar kabul edilmiştir. Bununla birlikte memleketin kaderini ilgilendiren kesin kararlar ise kongrelerde¹²¹ alınacaktır. Heyet-i Temsiliye gerektiğinde olağanüstü kongre talep edecek, gerekli gördüğü kişilerle de görüşebilecektir.¹²² 4 Ağustos günü oturumlarında Trabzon ve Doğu vilayetlerinde bulunan ve birleştirilen yeni cemiyetin unvanının Nizamname Encümenince son olarak belirlendiği şekli (Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) genel kurul ta-

¹¹⁶ Ömer Fevzi Bey ve diğer 4 delegenin bu şekilde bir teklif sunmasında bölgede görevli İngiliz Subayı Alfred Rawlinson'un etkisinin olması muhtemeldir. Nitekim Rawlinson'un bazı delegelere ulaşmaya çalıştığı ve görüşmek istediği söylentileri mevcuttu. Durunoğlu, 1946: 113-115. Ömer Fevzi Bey'in 22 maddeden oluşan önerge metni için bk. Goloğlu, 1968: 197-200.

¹¹⁷ Goloğlu, 1968: 92; Kırzioğlu, 1993, II: 162-169.

¹¹⁸ Goloğlu, 1968: 91.

¹¹⁹ Goloğlu, 1968: 88.

¹²⁰ Kırzioğlu, 1993, II: 174.

¹²¹ Böylelikle Heyet-i Temsiliyenin "geçici hükûmet" gibi çalışması önlenmiş, önemli kararlar için olağan veya olağanüstü kongrelerin toplanması öngörülmüştür. Öksüz, 2003: 408.

¹²² Goloğlu, 1968: 92. Buradaki 9 üye 7 vilayet ve 2 müstakil sancaktan en az birer kişiyi; 16 üye ise 7 vilayetten 2'ser, 2 müstakil sancaktan en az 1'er üyeyi kapsar niteliktedir.

rafından ekseriyetle kabul edilmiş, ardından cemiyetin beyannamesine dair müzakereler gerçekleştirilmiştir.¹²³

Nizamname Encümeni üyelerinden 3'ünün istifası üzerine 5 Ağustos 1919 tarihli oturumda bu kurul yeniden oluşturulmuştur. Aynı gün Heyet-i Temsiliyeye ait bütçe görüşülmüş, müzakereler sonucunda bütçe esasının belirlenmesi için encümene havale edilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁴ 6 Ağustos günü yapılan müzakerelerde Heyet-i Temsiliye bütçesi 4.890 lira olarak kabul edilmiştir.¹²⁵ Ayrıca Sivas'ta düzenlenecek olan genel kongreye katılma esasları hakkında da görüşler belirtilmiştir.¹²⁶

7 Ağustos'ta yapılan son gün müzakerelerinde Heyet-i Temsiliye üyelerinin belirlenmesi amacıyla vilayet ve müstakil sancaklara ait adayların listesi genel kurula sunulmuştur. Heyet-i Temsiliye için belirlenen adayların oylarının tasnifi için oluşturulan 3 kişilik bir komisyon mazbata kontrolünü gerçekleştirmiştir. Van vilayeti için aday belirlenmemekle birlikte kongre

rede bu vilayeti vekâleten temsil eden Kazım Bey ve Tevfik Bey verdikleri bir takrirle Van Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından gösterilecek adayların Heyet-i Temsiliye tarafından seçilerek atanmasını talep etmişlerdir. Kongre, Heyet-i Temsiliyenin belirlenmesi ile müzakereyi tamamlamıştır. Heyete seçilen isimler,¹²⁷ seçildikleri bölgeler ve aldıkları oylar şöyledir: Mustafa Kemal Paşa/ Erzurum (46 oy), Hüseyin Rauf Bey/ Sivas (46 oy), Hacı Musa Bey/ Bitlis (45 oy), Sadullah Bey/ Bitlis (45 oy), Servet Bey/ Trabzon (45 oy), Hacı Fevzi Efendi/ Erzincan (40 oy), İzzet Bey/ Trabzon (38 oy), Raif Efendi/ Erzurum (36 oy), Bekir Sami Bey /Sivas (34 oy).¹²⁸ Kongrenin kapanışında başkan ve Heyet-i Temsiliye Reisi olarak Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yapmış, ayrıca Şiran delegesi Müftü Hasan Efendi bir dua okumuştur. Beyannamenin delegeler tarafından okunmasının ardından kongre dağılmıştır. Kongre sonunda hazırlanan kapanış tutanağı delegelerin büyük çoğunluğu tarafından imzalanmıştır.¹²⁹

¹²³ Kırzioğlu, 1993, II: 191.

¹²⁴ Kırzioğlu, 1993, II: 206-211.

¹²⁵ Bu miktarın 7 vilayet ile Canik ve Erzincan müstakil sancaklarına taksimi uygun bulunmuştur. Kırzioğlu, 1993, II: 224. Sivas'ta yapılacak kongreye katılmak üzere hazırlanan Heyet-i Temsiliyenin masrafları için yaklaşık 1000 lira gerekiyordu. Masrafları karşılama görevi yeni kurulan cemiyetin teşkilatına yüklenmiştir. Fakat bu desteği kısa vadede Erzurum Şubesi temin edebilecekti. VŞMHMC Erzurum Şubesi halktan topladığı 1500 lirayla kongre delegelerinin konaklama masraflarını ve telgraf ücretlerini karşılamış, neticede geliri kalmamıştı. Heyet-i Faale üyelerinden Süleyman Bey cemiyete 900 lira bağışta bulunmuş, 100 lira da diğer üyeler tarafından temin edilerek Heyet-i Temsiliyeye verilmiştir. Dursunoğlu, 1946: 137-138.

¹²⁶ Kırzioğlu, 1993, II: 227-229.

¹²⁷ Heyete seçilen üyelerin bazılarını kimi delegelerce uygun bulunmamıştır. Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey Heyet-i Temsiliyeye seçilen 4 üyeyi eleştirmiştir. Zeki Bey'e göre kongreye katılmadıkları halde heyete dâhil edilen Mutki Aşireti Lideri Hacı Musa Bey, Bitlis Eski Mebusu Sadullah Bey ve Bekir Sami Bey ile Erzincan delegesi olarak kongrede yer alan Şeyh Fevzi Bey bu görevi yürütecek nitelikte değildir. Üçüncü, 2018: 331. Kazım Karabekir Paşa da Mutki Aşireti liderinin bu heyette yer alacak nitelikte olmadığını düşünmektedir. Goloğlu, 1968: 113. Bununla birlikte Heyet-i Temsiliyeye seçilen bu üyelerin

tamamı hiçbir zaman bir araya gelip çalışmamıştır. İzzet Bey ve Servet Bey kongreden hemen sonra Trabzon'a dönmüştür. Hacı Musa ve Sadullah Beyler de seçilmelerine rağmen heyetin çalışmalarında yer almamıştır. Heyetteki görevlerini Sivas Kongresi'nden sonra bırakan Raif Efendi ve Fevzi Efendi ise memleketlerine dönmüştür. Erzurum Kongresi'nde belirlenen ilk Heyet-i Temsiliye üyelerinden Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey Meclis-i Mebusan açılana kadar bu görevlerini birlikte sürdürmüştür. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 91-92, 111-113. ¹²⁸ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, III: 1265; Kırzioğlu, 1993, II: 241.

¹²⁹ Kongre beyannamesini imzalamayanlar arasında; Trabzon vilayeti delegelerinden Ömer Fevzi Bey (Sürmene), Abanoszade Hüseyin Bey (Trabzon), Ali Naci Bey (Giresun), İbrahim Hamdi Bey (Giresun) ve Yusuf Ziya Bey (Tirebolu) de bulunuyordu. Goloğlu, 1968: 106. Ordu delegesi Hasan Efendi, Erzurum delegesi Raif Efendi, Bayburt delegesi Abdullah Ağazade Zahid Efendi, Diyadin delegesi Mustafa Bey, Refahiye delegesi Kemal Efendi, Kelkit delegesi Osman Efendi de beyannameyi imzalamayan delegeler içerisinde. Beyannameyi imzalamayan delegelerin 2'si hariç diğerleri son gün birleşiminde yer almamıştır. Son birleşimde yer aldığı halde imzalamayan iki delegeden biri Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey, diğeri Şiran delegesi olup kongrenin başarılı olmasına dair açılış ve kapanış duasını yapan Hasan Fahri Efendi'dir. Akbulut, 1989: 49-50.

Kongre müzakerelerinde belirlenen beyanname 10 maddeden oluşuyordu. Beyannamenin 1. maddesinde Trabzon vilayeti ve Canik sancağı ile 6 Doğu vilayeti (Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Elazığ ve Sivas) ve bu saha dâhilindeki elviye-i müstakilenin hiçbir sebep ve bahane ile birbirinden ve câmia-i Osmaniyeden ayrılmaz bir bütün olduğu, bölgedeki İslam unsurun saadette, felakette ve mukadderatta aynı maksadı güttükleri ve öz kardeş oldukları belirtilmiştir. 2. maddede vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı, saltanat ve hilafetin korunması için millî kuvvetlere dayanmak ve millî iradeyi hâkim kılmak gerektiği ifade edilmiştir. 3. madde ile her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik teşkili amacına yönelik bir hareket olarak telakki edilerek birlik halinde savunma ve karşı koyma yoluna gidileceği ve Hristiyan unsurlara yeni ayrıcalıklar verilmesinin kabul edilmeyeceği hüküm altına almıştır. 4. maddede merkezi hükûmetin bölge ile ilgisini kesmesi ve terk etmesi durumunda mili varlığın ve millî hakların korunması için karar ve tedbirlerin alındığı belirtiliyordu. 5. madde ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim unsurların kanunlarla belirlenmiş müktesep haklarına saygılı olduğu, 6. maddede İtilaf Devletlerinden Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı tarihteki sınırlar içinde kalan bölgelerin parçalanması fikrinden vazgeçerek çoğunluğunu Müslüman unsurların oluşturduğu bu bölgelerdeki ahalinin varlığına; tarihi, ırkî ve dinî haklarına saygı gösterilmesi ve buna karşı davranışların desteklenmemesi istenirken hak ve adalete dayanan bir karar beklendiği hükme bağlanmıştır. 7. maddede devletin ve milletin istiklali ve vatanın bütünlüğüne göz konulmaması şartıyla herhangi bir devletin fen, sanat ve ekonomik bakımlardan yardımına açık olduğu ifade edilmiştir. 8. madde ile millî iradenin gerçekleşebilmesi için Mebuslar Meclisinin toplantıya çağırılması ve böylelikle milletin kaderini ilgilendiren konuların meclis denetiminden geçmesi talep edilmiştir. 9. maddede vatanın maruz

kaldığı tehlikeler karşısında aynı amaçlarla faaliyet gösteren cemiyetlerin birleştirilmesi ile Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulduğu, bütün İslâm vatandaşlarını tabii üyesi olarak kabul eden cemiyetin her türlü particilik akımlarından uzak olduğu ifadelerine yer verilmiştir. 10. madde kongrenin Heyet-i Temsiliye adıyla bir kurul seçtiğini ve millî teşkilatın köylerden vilayet merkezlerine kadar birleştirilip sağlamaştırıldığını hükme bağlamıştır.¹³⁰

Kongre kararlarının 1. maddesi beyannamenin 1. maddesi ile aynı şekilde yer alıyor; 2. maddede her türlü işgal ve müdahaleye karşı birlikte savunma ve karşı koyma yoluna gidileceği belirtiliyordu. 3. maddede tehlikelere karşı Doğu vilayetlerinin bütün öteki vilayetlerle birlikte; bu sağlanamazsa kendi başlarına, fakat devletin tümü için silaha başvuracağı ifade ediliyordu. 4. madde ile hükûmetin Doğu vilayetlerini bırakması halinde Doğu Anadolu'da geçici hükûmet kurulacağı; geçici idarenin kongre tarafından seçilecek bir kurul tarafından yürütüleceği, kongre toplantı halinde değilse bu yetki ve görevin Heyet-i Temsiliyeye ait olduğu hüküm altına alınmıştır. 5. madde Doğu vilayetlerinden göçü yasaklıyor, zaruret halinde bu faaliyetin Heyet-i Temsiliye tarafından yürütüleceğini hükme bağlıyordu. 6. maddede Doğu vilayetlerinin birlik ve beraberliğini dünya kamuoyuna anlatmak için beyannamenin her yere ulaştırılması ve ayrıca her vilayette bir gazete çıkarılması isteniyordu. Bu maddede ayrıca kongre kararları ve belirlenen esaslar hakkında kötü yorum ve tavırlara karşı müeyyide konularak bu tarz hareketlerin vatana ihanet ve cinayet olarak telakki edileceği belirtilmiştir. 7. madde ise ana prensipleri gerçekleştirmek üzere bir teşkilat kurulacağını ve bu teşkilatın dâhili nizamnamesinin esaslarını içermekteydi.¹³¹

Kongrede hazırlanan 7 maddelik nizamnamenin birinci maddesine göre merkezi İstanbul'da bulunan VŞMHMC şubeleri ile

¹³⁰ Dursunoğlu, 1946: 168-170.

¹³¹ Goloğlu, 1968: 89-90; Kırzioğlu, 1993, II: 243-246.

merkezi Trabzon'da bulunan TMHMC şubeleri Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla birleştirilip teşkilatlandırılacaktı. Bu amaçla Erzurum şubesi 14 Ağustos 1919 tarih ve 38/4614 numaralı tamim ile bütün kazalara cemiyetin adının değiştirildiğini ve teşkilatın yeni duruma göre düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir.¹³² TMHMC de kongre sonrasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak adlandırılmaya başlanmış, merkezi Erzurum'da bulunan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin bir vilayet merkez kurulu olarak yeniden teşkilatlanmıştır.¹³³

Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi'ne göre vilayet kongreleri yılda bir kez olmak üzere Mart, Nisan veya Mayıs aylarında toplanacaktı.¹³⁴ Cemiyetin merkez yönetimi Heyet-i Temsiliyeye verilmiştir. Nizamnamenin 6. maddesine göre Heyet-i Temsiliyenin yenileneceği ve faaliyetlerinin görüşüleceği olağan kongre 10-23 Temmuz günleri arasında Heyet-i Temsiliye ve vilayet heyet-i merkeziyelerinin birlikte kararlaştıracağı bir mahalde yapılacaktı. Heyet-i Temsiliyenin merkezi mevcut şartlara ve olaylara göre kurulun en uygun göreceği mahal olacaktı.¹³⁵ Nizamnamenin 7. maddesine oluşturulan zeyl ile Heyet-i Temsiliye üyelerinin kongrede hazır bulunan murahhaslar tarafından kongre dâhilinden veya hariçten seçilebileceği; murahhasları kongreye yetişemeyen vilayetlerin Heyet-i Temsiliyede yer alması veya kongrenin toplanmadığı dönemlerde herhangi bir nedenle boşalan üyelükler için adayların Heyet-i Temsiliye ve heyet-i merkeziyeler arasında kurulacak iletişim ile kararlaştırılacağı hükme bağlanmıştır. Heyet-i merkeziyelerin heyet-i idarelerle istişare et-

mesi sonucunda yapılacak seçim ile belirlenen adaylar Heyet-i Temsiliye tarafından da uygun bulunursa kurula dâhil edilebilecektir.¹³⁶ Kazım Karabekir Paşa nizamnamenin 3. maddesinin 8. bendinde yer alan "Heyet-i Temsiliye, Heyet-i Merkeziyeler, Heyet-i İdareler önemli meselelerde yetkili gördükleri kimseleri üyeleri sayarak istişare edebilirler." ibaresine istinaden sonradan heyete dâhil edilmiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın bu göreve dâhil edildiğine dair yazı Heyet-i Temsiliye tarafından 9 Ağustos 1919 tarihinde kendisine gönderilmiştir.¹³⁷

Kongre beyannamesi¹³⁸ 7 Ağustos 1919 tarihinde ülkenin her tarafına ve yabancı devlet temsilciliklerine dağıtılmıştır. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi de komutanlara ve güvenilir kişilere gizli olarak gönderilmiştir. Nizamname, Mustafa Kemal Paşa tarafından bazı aşiret liderlerine de mektuplarla ulaştırılmıştır.¹³⁹ Ayrıca Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak Heyet-i Temsiliye başkanı sıfatıyla cemiyetin kuruluşuna dair evrakları 24 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum vilayetine teslim eden Mustafa Kemal Paşa benzer amaçlarla Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren cemiyetlerin Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla birleştirildiğini, merkezi Erzurum olan cemiyetin yürütme kurulunun 9 kişilik Heyet-i Temsiliye adını taşıdığını belirttiği dilekçesine yönetim kurulu üyelerinin isimleri ve kimlikleri ile nizamnamenin bir örneğini de eklemiş ve vilayetten resmi il-mühaber kâğıdı talep etmiştir.¹⁴⁰

Bu çalışmalar sürerken İstanbul hükûmetinin millî hareketi engellemeye yönelik tavrı da devam etmiştir. Anadolu'dan gönderilen telgrafların engellenmesi üzerine

¹³² Baykal, 1969: 26.

¹³³ Çapa, 1998: 17.

¹³⁴ Dursunoğlu, 1946: 163.

¹³⁵ Nizamname metni ve beyanname için bk. Dursunoğlu, 1946: 160-170; Kırzioğlu, 1993, II: 243-253.

¹³⁶ Heyet-i Temsiliyeye verilen bu yetki sonraki uygulamaları da açıklığa kavuşturur niteliktedir. Nitekim Sivas Kongresi'ne yetişemeyen ve kongrenin ardından Sivas'a varabilen Diyarbakır Delegatesi İhsan Hamdi

Bey Diyarbakır temsilcisi olarak sonradan heyete dâhil edilmiştir. Kırzioğlu, 1993, II: 234, 249.

¹³⁷ Goloğlu, 1968: 101-106; Karabekir, 1969: 106.

¹³⁸ Beyanname ile ilgili bir değerlendirme için bk. Özdemir, 1997a: 99-107.

¹³⁹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, III: 1273-1287.

¹⁴⁰ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, III: 1265.

18 Ağustos 1919 tarihinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesine gizli bir tezkere gönderen Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halit Bey'in millî cemiyetlerin faaliyetlerini engelleyici tavrını hatırlatmış, Sivas ve Erzurum müdürlerinin beyannameyi telgrafla bildirdikleri için görevden alındığını belirterek halkın askerî güçlerin desteğiyle özellikle büyük dağıtım merkezi konumundaki postahaneleri işgal etmesini önermiştir. Refik Halit Bey'in de divan-ı harbe verilmek üzere azlinin gerekli olduğu ve neler yapılabileceğine dair Müdafaa-i Hukuk heyet-i merkeziye ve idarelerinin görüş belirtmesini ve cevap verilmesini istemiştir. Telgrafta ayrıca merkezi hükûmetten haberleşme konusunda sağlıklı bir ortam oluşturulmasının talep edilmesi ve bu sağlanıncaya kadar yalnızca Heyet-i Temsiliyenin sakınca görmediği makamlarla muhabereye müsaade edildiği ifade edilmiştir. Bu telgraf diğer merkezler de gönderilmiştir. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi yönetimi de 19 Ağustos'ta gönderdiği cevabında hükûmetin Refik Halit Bey'i derhal azletmesi gerektiğini, bu olayın usulünce protesto edilmesini, Sivas ve Erzurum müdürlerinin görevlerine iadesinin talep edilmesini ve gerekli koşullar sağlanamazsa bütün merkezlerle haberleşmenin kesilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁴¹ Diğer yandan İstanbul hükûmeti Meclis-i Vükela'da alınan karara dayalı olarak Anadolu'nun bazı bölgelerindeki asayişsizlik haberlerini araştırmak üzere heyetler görevlendirmiştir. Bunlardan biri olan Trabzon-Erzurum Tahkik Heyeti 17 Ağustos 1919'da başkentten hareket ederek bölgeye ulaşmış, yaklaşık 2 hafta süreyle incelemeler yaparak elde ettiği bilgileri İstanbul'a iletmiştir. Heyet, İstanbul'a gönderdiği telgraflarla ahalinin saltanat ve hilafete bağlı olduğunu, Pontus ve Ermeni Devleti kurulması tehdidine karşı tedirgin olup bölgelerinin hak ve hukukunu savunmayı

hedeflediğini, bu amaçla resmî izinler dâhilinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurduğunu ve hükûmet kanunlarına uygun olarak Erzurum'da bir kongre toplandığını bildirmiştir.¹⁴²

Bu süreçte Sivas'ta yapılacak kongre için delege seçimleri de devam etmiş, diğer yandan kongrenin toplanmaması için İstanbul hükûmeti ve İtilaf güçlerinin faaliyetleri de sürmüştür. Kongrenin güvenli bir şekilde toplanması ile ilgili endişe ve tereddüte düşen mülki ve askerî birimlerle irtibata geçen Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye adına gerekli bilgilendirmeleri yapmıştır. Bütün ülke adına toplanacak olan Sivas Kongresi'nde Doğu vilayetlerini temsil yetkisi Heyet-i Temsiliye Reisi olarak hazırlayıp onayladığı belge ile kendisinin de yer aldığı 5 kişilik heyete verilmiştir.¹⁴³

Sonuç

Mondros Ateşkes Anlaşması Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını sınırlamıştır. İtilaf Devletlerinin ve ayrılıkçı azınlıkların faaliyetleri sonrasında devletin topraklarının parçalanma tehlikesi altında olduğu bu süreçte ateşkesin ardından oluşturulan millî cemiyetler bölgesel kurtuluşu hedeflemiştir. Nitekim İstanbul hükûmeti işgalere karşı gerektiği ölçüde istek ve irade ortaya koyamamıştır. Ateşkes sürecinde ortaya çıkan otorite boşluğuna ilave olarak yürürlükteki Cemiyetler Kanunu'nun bir cemiyetin kurulması için bildirim esasına dayanması Anadolu'da kurtuluşu hedefleyen millî cemiyetlerin hızlı bir şekilde örgütlenmesini sağlamıştır. 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı'nda Doğu Anadolu'da Ermeni Devleti, Karadeniz Bölgesi'nde Pontus Devleti kurma ideallerinin dile getirilmesi bu bölgeler ahalisinin teşkilatlanma çabalarını hızlandırmıştır. Bölgelerinin kurtuluşu için çare arayan bu teşkilatlar mevcut tehlikeye karşı birlikte hareket etme kararı al-

¹⁴¹ Baykal, 1969: 27-28.

¹⁴² Sürmeli, 1997b: 55-57.

¹⁴³ Mustafa Kemal Paşa'nın günün şartlarına göre belirleyip onayladığı heyette kendisi ile birlikte Rauf

Bey, Ulemadan Raif Efendi, Şeyh Fevzi Efendi ve Bekir Sami Bey yer almıştır. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), 1989, I: 105-113.

mıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin etkileşimi sonrasında bölgelerinin Osmanlı Devleti'nden kopmasını önlemek ve bu konuda gerekli mercilere bölge halkının haklılığını ifade etmek amacıyla Erzurum Kongresi düzenlenmiştir.

Erzurum Kongresi'nin gerek hazırlık aşaması gerek müzakere süreci dönemin kanuni mevzuatına uygun bir şekilde yürütülmüştür. Hazırlık aşamasındaki ilk mesele umumi bir kongre olarak düzenlenmesi yönündeki engeldir. Nitekim kongreyi düzenleyen VŞMHMC Erzurum Şubesi esasen İstanbul'daki cemiyetin bir şubesidir. Bu açıdan bakıldığında genel bir kongre olarak değerlendirilemezdi. Fakat kongrenin İstanbul'da toplanması da dönemin koşulları gereği mümkün değildir. Bulunan ara bir formülle kongrenin diğer vilayetlerin katılımı ile umumi bir kongre olarak toplanması sağlanmıştır. Kongrenin sonunda yayınlanan beyanname ve alınan kararlar da umumi bir nitelikte olduğunu ortaya koymuştur.

Delegelerin seçimi ve kongreye katılımları da kanuni mevzuata uygun şekilde yürütülmüştür. Delegeler buldukları bölgedeki idari amir, belediye başkanı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idare heyeti veya muhtarlardan onaylı mazbataları ile kongreye katılmıştır. Diğer yandan memur veya asker olup delege olarak seçilen fakat resmî makamlar tarafından onay görmeyen delegelerin yerine yenileri seçilmiştir. Kongrenin hazırlık çalışmaları sırasında Erzurum'da bulunan ve kongre öncesinde sivil bir vatandaş olarak bu faaliyetin içerisinde yer alan Mustafa Kemal Paşa'nın cemiyete üye olması, kongrenin hazırlık çalışmalarında yer alması, delege olarak belirlenmesi, kongre başkanı ve Heyet-i Temsiliye Reisi olarak seçilmesi meşru bir zeminde gerçekleşmiştir.

Kongrede VŞMHMC Erzurum vilayeti şubeleri ile TMHMC şubelerinden katılan delegeler çoğunluğu oluşturmuştur. Buna karşılık Diyarbakır ve Elazığ delegeleri seçil-

dikleri halde Elazığ Valisinin engeliyle karşılaşarak kongrede yer alamamıştır. İstanbul hükûmeti bölgedeki mülki ve askerî yetkililer vasıtasıyla toplantının gerçekleştirilmemesi veya dağıtılması yönünde tavır sergilemiş, millî cemiyetlerin iletişim kanallarını keserek mücadele ruhunun ve kongrenin etkisinin yayılmaması için çaba göstermiştir. Kongrenin açılışında Padişah'a ve Sadarete bağlılık telgrafları yayımlanmasına rağmen anayasaya aykırı toplandığı ve meşru olmadığı gibi bir gerekçe ileri süren İstanbul hükûmetinin amacı kongreyi toplanmadan dağıtmaktı. Gerek kongreyi toplayan cemiyetlerin kuruluş ve faaliyetleri, gerekse kongrenin toplanış amacının anayasaya aykırı olduğu söylenemezdi. Diğer yandan aylardır meclisin kapalı olması hükûmetin kararlarının sorgulanmasına neden olmuş, İzmir'in ve Batı vilayetlerinin işgali sonrasında aynı akıbete uğramak istemeyen bölge halkının nezdinde kongrenin gerekliliği ve meşruluğu daha da ön plana çıkmıştır. Bu açıardan değerlendirildiğinde kongre aleyhinde tamim yayınlayan, ardından Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanması için emir gönderen hükûmetin bu tavrının bölgedeki mülki ve askerî amirler tarafından uygun bulunmaması da dikkat çekicidir.

Kongre müzakereleri oldukça demokratik usullerle yapılmış, delegelerin farklı görüş bildirdikleri konular seçimle oluşturulan encümenlere havale edilerek çoğunluğun kabulü ile ortak bir paydada buluşulması sağlanmıştır. Müzakereler sonucunda kongre kendi teşkilatını da düzenlemiştir. Doğu vilayetlerindeki mevcut cemiyetler bir çatı altında toplanmıştır. Tüm Osmanlı vatandaşlarının tabii üyesi olarak kabul edildiği ve merkezi Erzurum olmak üzere kurulan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yürütme kurulu oldukça geniş yetkilerle donatılan Heyet-i Temsiliyeye verilmiştir. Bu heyet beyannamedeki esasları ve kongre kararlarını uygulamakla görevlendirilmiştir. Olağanüstü koşullarda toplanan kongrede alınan kararlar Türk

Milleti nezdinde kabul görmüş, Millî Mücadele'nin bundan sonraki aşamalarında yol gösterici olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları ve Resmî Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Takvim-i Vekayi

T.C. Resmî Gazete

Gazeteler

İkdam

İstiklâl

Mütevakkıt

Kitap ve Makaleler

Akbulut, Dursun Ali, (1989), "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", *Atatürk Dergisi*, 1/3, 41-65.

Akın, Veysi, (2014), "Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi", *Belgi Dergisi*, 8, 1007-1031.

Alkan, Mehmet Ö., (1998), "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi (1839-1945)", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, ed. Ahmet N. Yücekök vd., İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 45-73.

Arslan, Zehra, (2010), "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, 59-72.

Barutçu, Faik Ahmet, (2001), *Siyasi Hatıralar, Millî Mücadele den Demokrasiye*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.

Başak, Tolga, (2010), "Erzurum Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Kongre

İle İlgili İngiliz Belgeleri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9, 71-124.

Baykal, Bekir Sıtkı, (1969), *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, (1992), *Trakya'da Millî Mücadele*, I, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bir Ömür Bir Şehir Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları (2008), haz. Hikmet Aksoy, Trabzon: Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayını.

Çapa, Mesut, (1991), "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (Aralık 1918-Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/21, 553-566.

_____, (1998), *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

_____, (2019), "Karadeniz'de Yerel Mücadeleden Millî Mücadele'ye Geçiş Sürecinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri", *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, I, ed. Hikmet Öksüz vd., Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 423-444.

Çiçek, Rahmi, (1991), "Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 2/7, 513-537.

Çil, Yücel, (2015), *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationlar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Dursunoğlu, Cevat, (1946), *Millî Mücadele de Erzurum*, Ankara: [yayl. y.].

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), (1989), *Nutuk-Söylev*, I-II-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Goloğlu, Mahmut, (1968), *Millî Mücadele Tarihi Birinci Kitap- Erzurum Kongresi*, Ankara: Nüve Matbaası.

Gökdemir, Ahmet Ender, (1998), *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Güneş, İhsan, (1997), *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, II, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Hanioğlu, M. Şükrü, (1993), "Cemiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 329-331.
- Hatemi, Hüseyin, (1987), "Bilim Derneklerinin Hukuki Çerçevesi (Dernek Tüzel Kişiliği)", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, ed. İhsanoğlu, Ekmeleddin, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 75-84.
- _____, (1985), "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul: İletişim Yayınları, 198-204.
- Karabekir, Kazım, (1969), *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Kırzioğlu, Fahrettin, (1993), *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, I-II, Ankara: Kültür Ofset.
- Kurat, Akdes Nimet, (1990), *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Küçükkuşurlu, Murat, (2003), "İngilizlerin Erzurum Kongresi'ne Bakışı", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günü-müze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002- Erzurum)*, yay. haz. Yavuz Aslan - Salim Gökçen, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 423-439.
- Okur, Mehmet, (2014), "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin Çözüm Önerileri", *Yeni Türkiye*, 60, 1-9.
- Olgun, Kenan, (2008), *1908-1912 Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Öksüz, Hikmet, (2003), "Erzurum Kongresi'nde Meşrutiyet Anlayışı", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günü-müze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002- Erzurum)*, yay. haz. Yavuz Aslan - Salim Gökçen, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 401-410.
- Özdemir, Yavuz, (1997a), "Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler", *Atatürk Dergisi*, 2/1, 99-107.
- _____, (1997b), "İngiliz Yarbayı Rawlinson- Mustafa Kemal Görüşmeleri", *Atatürk Dergisi*, 2/1, 59-70.
- Özel, Sabahattin, (1991), *Millî Mücadele de Trabzon*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztoprak, İzzet, (1988), "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 335-350.
- _____, (2014), *İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Saraçgil, Ahmet, (1992), *Mustafa Kemal Paşa'nın Katıldığı Kongrelerin Cemiyetler Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Selvi, Haluk, (2000), *Millî Mücadele 'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sürmeli, Serpil, (1997a), "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Meselesi", *Atatürk Dergisi*, 2/1, 29-41.
- _____, (1997b), "İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da Bulunduğu Süre İçindeki Faaliyetleri", *Atatürk Dergisi*, 2/1, 44-58.
- Şen, İsmail, (2000), "Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kuruluşu Faaliyetleri ve Atatürk'ün Cemiyete Katkıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16/47, 537-559.

Topallı, Osman Fikret, (2017), *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihlerinde Giresun*, haz. Veysel Usta- Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander Yayınları.

Toprak, Zafer, (1985), “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 205-208.

Tunaya, Tarık Zafer, (1988), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, 1-2, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Türker, Hasan, (2018), “İstanbul Basınında King-Crane Heyeti’nin Türkiye’deki Faaliyetleri ve Mandaterlik Tartışmaları (1919)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII (Özel Sayı), 187-219.

Usta, Veysel, (1997), “Erzurum Kongresi’nin “Casus”u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları”, *Toplumsal Tarih*, 45, 53-58.

_____, (1998), “Millî Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esat Ömer Eyyübi”, *Toplumsal Tarih*, 49, 47-48.

Usta, Veysel - Çulfaz, Mustafa, (2019), “Varidat ve Sarfiyat Defteri Kayıtlarına Göre Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Faaliyetleri”, *100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz’de Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, I, ed. Hikmet Öksüz vd., Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 445-478.

Üçüncü, Uğur, (2015), *Millî Mücadele Yıllarında Trabzon’da İttihatçı Bir Sima: Kâhya Yahya*, Trabzon: Serander Yayınları.

_____, (2018), *Millî Mücadele Yıllarında Gümüşhane*, Trabzon: Serander Yayınları.